

their hands nothing that is trivial and trashy but something that is typical and first rate. They should be familiar with the masterpieces and their authors whose names are by-words in our social life. This ancient language of ours is a veritable mine of rich reading matter and all that one has to do is to select what will make a special appeal to our youths. We have been guided by these paramount considerations. We have endeavoured to make the collection sufficiently representative, having included excerpts from the Taittiriya Sanhita of the Black Yajurveda, Vālmiki's Rāmāyana, Vyāsa's Mahābhārata, Shudraka's Mricchakatika, Kālidāsa's Kumārasambhava and Shākuntala, Shankarānanda's Prashnottararatnamālā, Bāna's Kādambari and Harshacharita, Bhavabhūti's Uttararāmacharita and Jagannātha Pandit's Bhāminivilāsa. Besides these there are extracts from such popular works as Hitopadesha, Purushaparīkshā and Bhojaprabandha.

If our young readers enjoy these selections our efforts would be amply rewarded.

JODHPUR,

December, 1932.

AUTHORS.

विषय-सूची

१ महालापरणम्	...	...	...	४८
२ मित्रशमः	...	...	...	१
३ वरदेश	...	...	...	२
४ राजोपधापरणम्	...	...	...	१६
५ रत्रियपुमारः	...	...	...	१५
६ गृहद्वयनम्	...	...	...	२०
७ राज्यविद्यामहर्षिणम्	...	...	...	२७
८ अलमवध्या	...	...	...	२७
९ राज्यनन्त्रम्	...	...	...	३०
१० समस्या	...	...	...	३२
११ अन्योन्य	...	...	...	३६
१२ मकीर्णपरानि	...	...	...	३५
१३ मन्यरामान्तर्यम् (प्रथमोऽङ्काः)	...	...	...	४१
१४ मन्यरामात्तर्यम् (द्वितीयोऽङ्काः)	...	...	...	४५
१५ पुत्रमात्रिः	...	...	...	४८
१६ दैवमहिमा	...	...	...	५२
१७ ब्राह्मणलक्षणम्	...	...	...	५७
१८ सात्त्विकव्या	...	...	...	५६
				६२

१६ हेमन्तचतुः	...	...	...	५३
२० पार्यंतोपरीक्षा	...	...	...	६१
२१ राजकुमारसम्भवः (प्रथमोऽंशः)	...	...	...	७३
२२ राजकुमारसम्भवः (द्वितीयोऽंशः)	...	...	...	७३
२३ दूतद्वन्द्वम्	...	...	...	७७
२४ मेघः	...	...	...	८१
२५ व्याघ्रवृत्तम्	...	...	...	८२
२६ चन्द्रापीडस्य विद्यामन्दिरप्रवेशस्तथा च सकलविद्याभ्यासः	...	...	...	८२
२७ शिवायस्ती	...	...	...	८२
२८ शब्दार्थ-कोषः (Notes)	...	...	...	८७

संस्कृतसाहित्यरत्नावलिः ।

१-भंगलाचरणम् ।

रजोजुषे जन्मनि सत्यवृत्तये
स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःसृष्टे ।
अजाय सर्गस्थितिनारादेतये
प्रणीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ १ ॥
नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केयलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय परपाद्भेदमुनेयुषे ॥ २ ॥
स्वमादिदेवः पुरुषः पुराण—
स्त्वमस्य विरदस्य परं निधानम् ।
येसाऽनि धेयं च परं च धाम
तस्या तत् विरयमनन्तरूप ॥ ३ ॥
षायुर्पमोऽग्निर्यरणः शयाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रश्रुत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ४ ॥

शारदा शारदाम्भोजवदना घदनाम्बुजे ।
 सर्वदा सर्वदाऽस्माकं संनिधिं संनिधिं क्रियात् ॥५॥
 या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्राश्रिता
 या पीषावरदण्डमण्डितकरा या श्येतपद्मासना ।
 या द्रव्याऽच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा चान्दिता
 सा मां पातु सरस्वती भगवतोनिःशेषजाड्यापहा ॥६॥
 गानाकथीनाम् ।

२-मित्रलाभः ।

प्रगाथना विराहीना मुदिमन्ताः सुहृत्तमाः ।
 ग्राधयन्तपानु कार्याणि कारकूर्ममृगालुयन् ॥१॥

अस्मि गोदायरीभीरे विशालः शालमलीतकः । तत्र गाना-
 दिभिर्गानागान्य रात्री पतिलो नियमन्ति । अथ कदापिदव
 सन्ध्यायां गद्यागन्तायलचूडायलन्विनि मगयति कुमुदिनीनापके
 चन्द्रमणि लघुगजकनामा पागगाः प्रदुष्टः गन् कृताग्नमिन्
 त्रिर्नाममायान्न पागदकं व्याधमगदयन् । तमग्नोक्तमिन्वि-
 यन् । अथ प्रातरेयाः निदृष्टेनं ज्ञानम् । न ज्ञाने किमनमिमन्
 र्गमिष्यति । इत्युक्त्या तदनुसरणकमेव व्यापुलकादिनाः ।

अथ मेव व्याधेन तगपुलकान् विदीपे ज्ञाने विदीपे
 लेन् । सन् प्रष्टुयो मूला विनः । तस्मिन्नेव ज्ञाने विनदीप
 ज्ञाना कर्तव्यगत्त मर्त्य्यागे विनति विनदीर्मास्तनदुलकाना-
 मयमेवपामाग । तनम्यगपुलकानुधाय कर्तव्यगत्त प्रप्राद
 कर्तव्यगत्त । कुतोऽय विनन एवं तगपुलकानां शम्भवा ।

यिषदि धैर्यमपाऽभ्युदये क्षमा
सुदसि यावपटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यमनंश्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनान् ॥७॥

इदानीमन्वेष्टं क्रियताम् । सर्वैरेकविंशतिभ्यः आनमाशयो-
रूपीयताम् । यतः

अवधानामपि यस्तूनां संहतिः कार्यमाधिका ।
मृषैर्गुणत्वमापसौर्ष्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥७॥

इति विविचय परिणः सर्वे आनमाशयोत्पत्तिताः । अन्-
तरं न व्याधः सुहृदाभ्यान्वदत्तकाङ्क्षान्तरात् पथारधारम् ।
ननस्तेषु धनुर्दिग्दमनिकान्तेषु परिणु न व्याधो निवृत्तः ।
अन सुष्पकं निवृत्तं दृष्ट्वा कथोना ऊचुः । गान्धिनः । किन्ति-
दानीं कर्तुंमुक्तिम् । विमर्शय उवाच ।

माना मित्रं पिना गेति मन्नायाम् श्रितयं हिनमः ।
कार्यकारणमशान्ते भयन्ति हिमनुदयः ॥ ८ ॥

तस्मै मित्रं हिमणको माना मृत्तिरगतो गतइकीवीरे
विचयदे निवृत्तः । कृत्यकाले गोद्वयार्थं कार्यं कृत्यति ।
इत्यादिषु सर्वे हिमणकविद्वयगीर्णं मन्नाः ।

हिमणमत्र सर्वे साऽप्यत्रगुहा कृत्यार्थं विरलं कृत्वा निव-
र्तन्ते । कृत्यकालमवधिः न मृष्येति विना । विमर्शय
इत्यत्र । सर्वे हिमणक विचयमात्र मन्नायाम् । हिमणकमनु-
मृत्तं अत्र मन्नायाम् मन्नायाम् मन्नायाम् मन्नायाम् ॥ ८ ॥
मन्नायाम् मन्नायाम् । विमर्शय विमर्शयः मन्नायाम् । मन्नायाम्

तान्नलोप्य सविस्मयः क्षुण्णं निघत्ता यभात् । सत्ते विमेतत् ।
चित्रप्रीय धाद । गत्येऽन्माकं प्रातनप्रम्यकर्मणः फलमेतत् ।

रोगारोक्षपरीतापपन्धनव्यसुनानि च ।

आत्मापराधपृच्छस्य फलान्येनानि देहिनाम् ॥१०॥

एतद्वक्तव्यं हिरण्यकचित्रप्रीयस्य बन्धनं हेतुं सत्यरमुष-
स्तरुति । तदा चित्रप्रीयो व्रते । मित्र मा मैयम् । प्रथममेतेषा-
मन्मदाधितानां पाशांरुतादधिनिधि । हिरण्यकोऽप्याह । अह-
मत्पराधिर्दन्ताश्च मे कोमलाः । सदेतेषां पाशांरुहेतुं कथमहं
समर्थो भवामि । तदाधनं दन्ता ग प्रवृणन्ति तापयय पाशं
जिगमि । तदन्तर आबद्धवमन्येवानपि बन्धनं हेतुस्थामि ।
चित्रप्रीयोऽप्येवम् । अरुणेयम् । तथापि यथाशक्ति बन्धनमे-
तेषां परेष्ट्य । हिरण्यकेनोक्तम् । आत्मपरित्यागेन यदाधितानां
परिरक्षणं तदा नीतिबेदिनां सम्मतम् । यतः

आपदर्थं धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेद्द्वारैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥११॥

चित्रप्रीयोऽगदत् । नीतिस्तादसीदृश्येय । किन्तुहमस्म-
दाधिताना दुष्णं खोदुं शर्मणाऽस्तमर्थः । तेनेर्दं प्रवीमि । यतः

धनानि जीयितं धैय परार्थं प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

मक्षिमितो वरं त्यागो यिनाशे नियते सति ॥१२॥

अन्वयः पश्य ।

यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।

यशः कायेन लभ्येत तदा लब्धं भवेत्तु किम् ॥१३॥

यतः

शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्यरम् ।

शरीरं क्षणविरमि कक्षान्नसंशयिनो गुणाः ॥१४॥

एतच्छब्दं द्विरन्यकः प्रवृद्धमताः पुनरुक्तः शब्दश्च । शब्दो
नेति शब्दः । अनेनाश्रितानां वाक्यान्तेन प्रीतिरुत्पद्यते ।
वाक्ये लोको दुर्यते । एतच्छब्दो गतोऽन्तः कर्माणां वाक्यानि
स्मरति । अतो द्विरन्यकः शब्दो वाक्ये संयुज्यते । शब्दो
द्विरन्यकः शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो
शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो

शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो
शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो

शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो
शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो

शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो
शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो

शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो
शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो

शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो

शब्दो वाक्ये वाक्ये लोको दुर्यते । अतो

पावः पुनराह ।

भक्षिनेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ।

त्ययि जीयति जीयामि पित्रग्रीय इवानघः ॥१७॥

द्विरण्यकोऽग्रणीम् । अपनस्यं अपतेनमह स्नेहः सर्वथा न
कार्यः । किञ्चान्यत् । शत्रुपक्षो भयानस्माकम् । उक्तं चैतत् ।

शत्रुणा न हि मन्दध्यात् सुभिक्षेनापि सन्धिना ।

सुमप्यमपि पानीयं शमपत्येष पायकम् ॥१८॥

लघुपननको ग्रने । श्रुतं मया नयम् । तथापि ममेतावानेष
मद्वयो यथया सह सीदयमयथमेव मया करणीयम् । नो
वेदनादारेण मया नय छारि निजशरीरं त्याग्यम् । तथा हि

मृददयत् सुखमेवो दुःसन्धानस्य दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघटघट दुर्भंगरथाशु मन्वेयः ॥१९॥

एतज्ज्ञाया सतां सद्गतिरिष्यते । अन्यथा

शुचिन्यं त्यागिता शौर्यं सामान्यं सुखदुःखयोः ।

दाक्षिण्यं चानुरक्तिरथ मत्पता च सुहृद्वगुणाः ॥२०॥

पतैर्गुणैरुपेतो भयद्वयो मया कः सुहृन् प्राप्तव्यः । इत्यादि
तद्वचनमाकर्ण्य द्विरण्यको बहिर्निवृत्त्याह । आप्यायितोऽहं
भवतामनेन वचनामुतेन । तथाप्युक्तम्

घर्मात् न तथा सुशीतलजलैः स्नानं न सुरतावली

न श्रीग्वरहविलेपनं सुखयति प्रत्यङ्गमप्यर्पितम् ।

प्रीत्या सज्जनभाषितं प्रभवति प्रायो यथा चेतसः

सद्युक्त्वा च परिष्कृतं सुकृतिनामाकृष्टिमन्त्रोपमम् ११

सन्ध्या

रहस्यभेदो गच्छता च नैष्ठुर्यं चलाधिराणा ।

लोपो निःसत्यता चान्तेनन्मिप्रस्य दृषणम् ॥२२॥

लोपो दृष्टमकदेरा तदेकदृष्टमपि लपि न लभते । तद्भ-
वतु धारोऽभिजाते । इत्युक्त्वा दिगन्तको मन्त्रं विधातु
भोजनार्थेऽपि रसं गच्छते विरतं धरिष्ट । तद्यमोऽपि
मात्रात् तदा । तदा प्रभृति तयोऽप्योत्पादात्प्रभृतेन कुर्यात्
प्रदत्तं प्रभावात्पदेन किञ्चन काणोऽपि वनं ।

तदा तदा दिगन्तकोऽपि । तदा तदा तदा कदापि
दृष्टिं दृष्टम् । तदा तदा तदा दृष्टम् । तदा तदा तदा
दिगन्तकोऽपि ।

॥ तान्प्रष्टा न शो भवेत्तु दृष्टाः केशा नना नराः ।

इति विज्ञाप्य मणिमान् मन्त्रानं न विरचितम् ॥२३॥

मिथ कादृष्टमपि न नन । तदा

को धारमा मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः का वा विदुः मन्त्रो

दं देवं धारमा मन्त्रिभनः कुर्यात् तदा तदा तदा

मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः

मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः ॥२४॥

मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः
मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः

मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः
मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः
मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः मन्त्रिभनः

द्विरत्यकोऽभ्यस्य । तत् किमत्रापस्थाय मया कर्तव्यम् ।
एव न कृत्स्नं च दान्धपास्तं देवं परिपश्येत् । अतो मामपि
तत्र नय । पायसोऽप्यदत् । एवमस्तु ।

अथ दान्धपास्तेन मिश्रेण साद चित्रकपालापमुत्तेन तस्य
सत्त्वः परीक्षं ज्ञायम् । ततो मन्थये दूरान्देव हापुपतनकम-
यनोक्त्योऽथाय एषोऽधितमतिष्ठं विधातु भूषिकस्याप्यातिष्ठ-
सत्कारं यथाह । यतः

गुरुरग्निरिजातीनां घर्णानां प्राप्स्यणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः रत्रीणां सप्रेषाभ्यागतो गुरुः ॥२५॥

पायसो ज्ञायत् । सत्ये मन्थर सपिदेऽपृष्ठामस्मै विधेहि ।
यतोऽय पुन्यकर्मणां पुरीष्टः पादरूपरत्नाकरो द्विरत्यको नाम
भूषिकराज । एतद् गुरुस्तु तं मिश्रासद्वयमेव सप्रेषयतेऽपि
कर्तुं समर्थः स्वाध्यायः । हापुपत्या चित्रमूर्जोपाप्यानं वर्णित-
यत् । ततो मन्थरः सादरं द्विरत्यकं सम्पूज्यात् । भद्रं चारमनो
मिर्जनपनागमनकारणमात्प्राप्तुमर्हसि । द्विरत्यकोऽयदत् । कथ-
यामि धूपदाम् ।

अस्ति धूपकाभिधायां धुरि परिम्राजकावसथः । तत्र चूड-
काणां नाम परिम्राजकः प्रतिपन्नति । स च भोजनायशिष्टभि-
क्षान्नराहितं मित्रापात्रं गामदन्तकेऽवस्थाप्य स्थपिति । अहं
च तद्वामुत्प्लुत्य प्रत्यहं भक्षयामि । अनन्तरं तस्य प्रियसुहृद्
धीलाकर्णो नाम परिम्राजकः समायातः । तेन सह नानाकथा-
प्रसंगावस्थितो मम आसार्थं जर्जरवंशपरद्वेन चूडाकर्णो भूमि-
भताडयत् । तद् दृष्ट्वा धीलाकर्ण उवाच । सत्ये किमिति त्वम-
कथाधिरक्तोऽभ्यासतो भवान् । चूडाकर्ण आह । भद्रं नाहं
पितृः । किन्तु पश्यायं भूषिको ममापकारी संज्ञा यानरूपं

अन्यथा

रहस्यभेदो याच्या च नैष्ठुर्यं चलचित्तना ।
कोपो निःसत्त्वता धूतमेतन्मित्रस्य दूषणम् ॥२२॥

अनेन दत्तनप्रमेण मदेकदूषणमपि त्वयि न लक्ष्यते । तद्भवतु भवतोऽभिमतमेव । इत्युक्त्या द्विरण्यको मैत्र्यं विधाय भोजनविशेषैर्यापत्वं सन्तोष्य विवरं प्रविष्टः । पायसोऽपि स्वस्थानं गतः । ततः प्रभृति सयोरन्योन्याहारप्रदानेन कुशलमर्पनैरिध्रम्भाणापेक्षं कियान् कालोऽनियतंते ।

एकदा पायसो द्विरण्यकमाह । मये पायसस्य कष्टताभ्याहारमिदं स्थानम् । तदेतन्गतिवज्य स्थानास्तरं गन्तुमिच्छामि । द्विरण्यकोऽप्यादीत् ।

स्थानघटा न शोभन्ते दन्ताः केशा नखा नराः ।
इति विज्ञाय मतिमान् स्वस्थानं न परित्यजेत् ॥२३॥

मित्रं वातुगपययनमेतत् । पश्य

को धीरस्य मनस्विनः स्वयिपयः को वा विदेशः स्मृतो
यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रभापार्जितम् ।
गृहं प्राणान्वाङ्गुलप्रहरणः सिद्धो यत्नं गाहते
मस्मिन्नेव हृदि नेन्द्राभिरैस्तृष्णां दिनक्यात्मनः ॥२४॥

अस्मिन् मया सुनिर्दिष्टं स्थानम् । तत्राह दुष्मान् भवामि । द्विरण्यकोऽब्रुवत् । किं तम् ।

वायसाऽब्रुवन् । अस्मिन् दण्डकारण्ये कर्तुरशोतास्य मठः । तत्र विरक्ताभ्यापार्जितः प्रियगुरुभ्यो मन्थर्णमिधानः कूर्मः गहनधार्मिकः प्रतिव्रमति । न च मन्थ्याहारविक्रयैर्मा संबंधं विधत्ति ।

भिक्षार्थं भक्षयति । धीणाकणौ नामदन्तकमयलोव्याह । कथमर्थं
मूर्षिकः सत्यवतः सध्रेताचद्दूरमुत्पतति । तदत्र केनापि कार-
णेन भक्षितव्यम् । धनपाहुल्यमेव तदत्र कारणं प्रतिभाति । यतः

धनवान् पलवौल्लोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

प्रभुत्वं धनमूलं हि राज्ञामप्युपजायते ॥२६॥

ततः गनित्रमादाय तेन विवरं गनिव्या मम चिरकालोपा-
र्जितं धनं गृहीतम् । ततो निजशक्तिहीनः सग्योन्मादरहितः
स्याद्दारमप्युत्पादयितुमक्षमः सत्रामं मन्त्रं मन्त्रमुपमर्षैश्चूडा-
फलैर्नाशलोकिताऽहम् । ततस्त्वेनोक्तम् । पर्येषं स्वजातिसमतां
गतं पापमाप्नुम ।

दारिद्र्यान्मरणाद्यापि दारिद्र्यमघरं स्मृतम् ।

अल्पशरीरेण मरणं दारिद्र्यमनिदुःसहम् ॥२७॥

एतदाकर्ण्य मयाऽऽभोचिन्तम् । ममात्रार्थस्थानमयुक्तमिदा-
नीम् । यद्यान्यस्मा एतद्भूतान्नकथनं नश्यनुचिन्तम् । यतः

अर्थनाशं मनस्सार्थं गृहे दूरपरितानि च ।

यजनं चावमानं च मनिमात्र प्रकाशयेत् ॥२८॥

तथा शोचम् ।

अन्यन्नविमुञ्चे दैवे अर्थयन्ने च पौरुषे ।

मनस्विनो दारिद्र्यं धनादन्यत् कृतः सुखम् ॥२९॥

एषात्रैव पादप्रया ज्ञायनं नदनीयं गर्दिन्तम् । यतः

यं विमवर्हीनेन प्राणैः सन्नर्पितोऽनलः ।

नोत्पारपरिभ्रष्टः कृपणः प्रार्थितो जनः ॥३०॥

संसारविषयस्य द्वे एव मधुरे फले ।
काव्यामृतरसास्वादः सद्गमः सञ्जनैः मद् ॥३५॥

मन्थर उवाच ।

अर्थाः पादरजोपद्मा गिरिनदीयेगोपमं यौवनं
मानुष्यं जलविन्दुलोलचपलं फेनोपमं जीवनम् ।
धर्मं यो न करोति निश्चलति नः स्वर्गार्गलोद्धानं
पदचात्तापहतो जरापरिणतः शोकान्निना दह्यते ॥३६॥

धुम्नाभिः क्लृप्तातिसञ्चयः कृतः । तस्यायं दोषः । मृग्यु ।
उपार्जितानां विस्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदरसंस्थानां परीयाह इवाम्भसाम् ॥३७॥
अन्यथा ।

दानं भोगो नाशस्त्रिभ्यो गतयो भवन्ति विस्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भयति ॥३८॥

तदिदानीं यानु किमतिक्रान्तोपवर्णनेन । यतः

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्त्यपि न भुङ्क्षन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥३९॥

तत्सत्ये सर्वदा त्वया सोत्साहेन भवितव्यम् । दया-
विशेषेण च शान्तिः करणीया ।

मुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा ।
अक्रयत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥४०॥

विशेषतः

विनाप्यर्थैर्धोरः स्पृष्टति बहुमानोपतिपदं
समायुक्तोऽप्यर्थैः परिभवपदं पानि कृपणः ।
स्वभावाद्भुङ्क्तां शुष्ममुदपायासिद्विपयां
शुनि सैही किंरया धृनरुनरमासोऽपि लभते ॥४१॥

तस्मान् सद्ये विभ्रम्मात्तापनंयैव सदात्र कालो नीयताम् ।
इति निरुन्व तत्पुपतनको ग्रमे । धन्योऽसि मन्धर तयंदा-
ऽऽधपणीयोऽसि ।

एवं ते स्वेच्छादारविदारं दुर्वायाः सन्तुष्टाः सुखं निप-
सन्ति स्म । अथ कदाचिद्विद्रोमदनामा नृनाः वेगावि प्राप्तित-
स्तत्रागच्छ दितिता । ततः परपादभ्यन्तं भवतेतुं संभाष्य
मन्धरो अतं प्रविष्टो मृषिकश्च विधरं गत उड्डीयमानो ध्या-
हृत्तो हुमाप्रमादः । ततो तत्पुपतनयेन सुदूरं निरुप्य भय-
हेतुर्न कोऽप्यदजोदितः । परपादगत्य दुताः सर्वे मिलित्योप-
विष्टाः । मन्धरेणोकम् । भद्र मृग सुन्दरं ते स्वेच्छपोषका-
द्याहारोऽनुभूयताम् । अथादरयानेन यन्मित्रं समाधीक्षित-
ताम् । चिद्रोमो गदति । सुखकभासितोऽहं भयतां शरणमागता ।
अपद्मिश्च सह मित्रादभिप्लुति ।

द्विरप्यकोऽमायन । मित्रत्वं तापदस्तामिः ताकं दानेन
यिनं निष्पन्नम् । तदन्नं स्मृद्विदिदिरेण स्थीयताम् । तच्छुन्या
मृगः मानन्दः एतास्वेच्छाहारः पानीयं पीत्वा अत्मानमस्तदध्या-
यायानुपदिष्टः ।

अथ मन्धरो प्रवीति । सुदन्तम वेन प्राप्तितोऽसि । अप्य-
स्मिन्निर्जनेऽरत्ये कदाचिद् व्याधाः मन्दरन्ति । मृग उक्तवान् ।
अस्मिन् कश्चिद्विषये रक्षताकुरो नाम सृणति । स च दिग्विजयः

इहैव दृष्टानि मयैव तानि

जन्मान्तराणीव दशान्तराणि ॥४४॥

अपदेत्यमेवैतत् ।

कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम् ।

समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भंगुरम् ॥४५॥

अहो नु मोः ।

मित्रं प्रीतिरसापनं नयनयोरानन्दनं चेतसः

पात्रं पत्सुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तद्वदुर्लभम् ।

ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुला-

स्ते सर्वत्र मिलन्ति तत्पयनिकयमावा तु तेषां विपत् ४६

इति बहु विलप्य हिरण्यकश्चिन्नाङ्गलपुपतनकायाद् ।

वायश्यं व्याधो वनाप्र निःसरति तापमन्धरं मोघयितुं वज्रः

क्रियताम् । तापूचतुः । तन्धरं यथाकार्यमुपदिष्ट । हिरण्यक

श्चाद् । चिन्नाङ्गो जलाभ्यर्षमिन्या मृतमिवात्मानं निधेष्टं दर्श-

यतु । कायस्य तस्योपरि स्थित्या घञ्ज्या किमपि लिखतु ।

नूनमनेन सुप्यजेन मृगमांसार्थिना तत्र कच्छपं विहाय तूर्यं

गन्तव्यम् । ततोऽहं मन्धरस्य बन्धनं छेत्स्यामि । ततश्चिन्नाङ्ग-

लपुपतनकाभ्यां शीघ्रं तत्र गत्वा तथाऽनुष्ठिते सति स व्याधः

परिभ्रान्तः पानीयं पीत्वा ततोऽप्यस्ताम्रियण्णः संस्तथापिधं

मृगमयलोचनं कच्छपं जलसमीपे निधाय कर्तरिणामादाय

ग्रहणमना मृगान्तिकं चलितः । अत्रान्तरे हिरण्यकेनागत्य द्विप्र-

बन्धनः स कूर्मो द्वाग्जलाशयं प्रविष्टः । स च मृग आसन्नं तं

व्याधं विलोक्योत्थाय द्रुतं पलायितः । मत्वाभृत्य सुप्यजे

क्रमेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावासितकटको धर्तते ।
 प्रातश्च तेनात्रागम्य कर्पूरसरःसमीपे मान्यम् । इति मृगयुक्तां
 मुखात् किंचदन्ती श्रूयते । तदत्रापि प्रातरवस्थानं भयहेतुक-
 मित्यालोच्य यथा कार्यं तथाऽऽरभ्यताम् । तदाकर्ण्य कमठः
 सभयमाह स्म । मित्र जलाशयान्तरं व्रजामि । काकमृगादभ्युक्त-
 यन्ती । एषमस्तु । हिरण्यको विमृश्योवाह । पुनर्जलाशये प्राप्ते
 मन्थरस्य कुशलम् । स्यले गच्छतोऽस्य को विधः । यतः

अम्भांसि जलजन्तूनां दुर्गं दुर्गनिवासिनाम् ।
 स्वभूमिः स्वापदादीनां राज्ञां सैन्यं परं पलम् ॥४२॥

तथापि तद्वचनमवधीर्य महता भयेन मन्थरो जलाशय-
 मुत्सृज्य प्रचलितः । तेऽपि हिरण्यकादयस्तमनुजग्मुः । ततः
 स्यले गच्छन् केनापि व्याधेन वन पर्यटता स मन्थरः प्रातः ।
 स य तं शृद्धीत्योत्थाप्य धनुर्विषद्वया धन्योऽस्मीत्यभिधाय
 सगृहाभिमुखं प्रस्थितः ।

अथ ते मृगयायसमूहिकाः परं विषादमुपगतास्तमन्यगमन् ।
 ततो हिरण्यको व्यसपत् ।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्त
 गच्छाम्यहं पारमिवार्षेयस्य ।

तावदुद्वितीयं समुपस्थितं मे
 छिद्रेष्वनर्था यद्गुहीभवन्ति ॥४३॥

अहो मम दुर्दैवम् ।

स्यकर्ममन्त्रानविचेष्टितानि
 कालान्तरावृत्तिशुभाशुभानि ।

इदेष दृष्टानि मयेव तानि

जन्मान्तराणीष दृष्टान्तरापि ॥४४॥

अथयेत्यमेतत् ।

कायः मसिहितापायः सम्पदः पदमापदाम् ।

समागमाः सापगमाः सूर्यमुत्पादि भंगुरम् ॥४५॥

अतो गु धोः ।

मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः

पाथं वस्तुव्यदुःखयोः सह भयेन्मित्रेण तद्वदुर्लभम् ।

ये चान्ये लुब्धः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुला-

स्ते सूर्यं मिलन्ति तस्य निवृत्त्याया तु तेषां विपत् ४६

इति बहु विलम्बे दिश्यकधिशाङ्गलपुपतनकापाद ।

पापदप व्याधौ पनात्र निःसरति तापमागम्यं मोक्षयितुं पला-

क्रियताम् । तापूजनुः । सत्वरं यथाकार्पण्यमुपदिष्ट । दिश्यक-

द्याद । विषाहो जलाभ्यर्णमिच्छा मृतमिच्छामानं निधेष्टं वर्य-

यनु । काकश्च तस्थोपरि स्थित्वा घञ्ज्या किमपि लिखतु ।

नूतमनेन सुम्भकेन मृगमागम्यार्थिना तत्र कच्छं विहाय पूर्ण-

गम्यम् । ततोऽहं मन्धरस्य बन्धनं छेत्स्यामि । ततश्चिन्ता-

लपुपतनकाभ्यां शीघ्रं तत्र गत्वा तथाऽनुष्ठिते सति ॥ व्याधौ

परिधान्तः पानीयं पीत्वा तरोरधस्तादियशः संस्तपाविधं

मृगमपमोषा कच्छं जलमपीये निधाय कर्तारिकामावाय

महदमना मृगान्तिकं धनितः । अत्रान्तरे दिश्यकेनागत्य विप्र-

बन्धनः स कुर्मो द्वाग्जलाशयं प्रविष्टः । स च मृग आसन्नं तं

व्याधं विलोच्योत्थाप द्रुतं पलायितः । मत्पापस्य सुम्भको

दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ।
 पाजिपारणसम्पूर्णां गोभिरुष्टैः खरैस्तथा ॥६॥
 सामन्तराजसंघैश्च पलिकर्मभिरावृताम् ।
 नानादेशनियसैश्च पणिग्भिरुपशोभिताम् ॥७॥
 शम्भादे रत्नयिकृतैः पर्यत्तैरिव शोभिताम् ।
 वृद्धागारैश्च सम्पूर्णाभिन्द्रस्पेषामरायतीम् ॥८॥
 विध्रामष्टपदाकारां परनारीगणायुताम् ।
 मयूररत्नममाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥९॥
 गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ।
 शालितण्डुलसम्पूर्णामिन्दुकाण्डरसोदकाम् ॥१०॥
 दुन्दुर्भाभिर्दृष्टैश्च घीणाभिः पणवैस्तथा ।
 नादितां भृशमत्स्यैश्च पृथिव्यां तामनुरामाम् ॥११॥
 विमानमिव सिद्धानां तपस्तापिगतं दिवि ।
 सुनिवेशितचेरमान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥१२॥
 ये च पाण्यैर्न विष्यन्ति विविक्तमपरापरम् ।
 शब्दवेद्यं च वित्तं क्षपुहस्ता विशारदाः ॥१३॥
 सिंहव्याघ्रघराहाणां मत्तानां नदतां घने ।
 हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्षलाढाहुपलैरपि ॥१४॥
 तादृशानां सहस्रेस्तामभिपूर्णां महारथैः ।
 पुरीमाषासयामास राजा दशरथस्तदा ॥१५॥

मूर्ति स्फुरति च का वा मय्याया निर्मिता विना ।
 प्राणाग्नि को रक्षः कुलधर्मः साधुमहत्तम ॥१७॥
 प्रत्येकान्नमस्तुभ्यम् ॥

४-अपोध्यानर्गोत्तम ।

कांशुगो नाम सुदिनः श्रीगो जनपदो महान् ।
 निविष्टः सप्तर्षीं प्रमूढपनपाङ्गयान् ॥१॥
 अपोध्या नाम नगरी मन्त्राभोग्गोक्तविश्रुता ।
 मनुना मानवेन्द्रेण वा पुगे निर्मिता स्वयम् ॥२॥
 चापना दश च छे च पञ्चजनानि महापुरी ।
 श्रीमती श्रीणि विस्तीर्णा सुविमलमहागता ॥३॥
 राजमार्गेण महता सुविमलनेन शोभिता ।
 मुष्णपुष्पायकीर्णेन जलमिकेन निम्नशः ॥४॥
 तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविश्वरथः ।
 पुरीमाभाषामयामाम दिवि देवपनिर्षया ॥५॥
 कपाटतोरणवती सुविमक्तान्नरापणाम् ।
 मर्यपन्ध्रायुधवतीमुपितां मर्यशिल्पिभिः ॥६॥
 सूतमागधसम्पाधां श्रीमतीमनुलप्रभाम् ।
 उद्याहालप्यजवती शतध्नीशनसंकुलाम् ॥७॥
 यधूनाटकसंधैरच संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ।
 उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं साल मेखलाम् ॥८॥

दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ।
 'वाजिपारणसम्पूर्णा' गोभिरुष्टैः खरैस्तथा ॥६॥
 सामन्तराजसंघैश्च पलिकर्मभिरावृताम् ।
 नानादेशनियासैश्च यष्टिगिभिरुपशोभिताम् ॥१०॥
 प्रासादै रत्नविकृतैः पर्यतैरिव शोभिताम् ।
 कूटागारैश्च सम्पूर्णमिन्द्रस्येषामरायतीम् ॥११॥
 चित्रामण्डपदाकारां परनारीगणायुताम् ।
 सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥१२॥
 गृहगाढमयिच्छिद्रां समभूमौ नियेक्षिताम् ।
 शालितण्डुलसम्पूर्णमिन्दुकाण्डरसोदकाम् ॥१३॥
 दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणामिः पणवैस्तथा ।
 नादितां भृशमल्पथं पृथिव्यां तामनुसमाम् ॥१४॥
 विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।
 सुनियेशितयेरमान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥१५॥
 ये च पाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ।
 शब्दवेद्यं च विदत्तं लघुहस्ता विशारदाः ॥१६॥
 सिंहव्याघ्रयराहाणां मत्तानां नदतां घने ।
 हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्वलाद्वाहुयलैरपि ॥१७॥
 तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ।
 पुरीमावाप्तयामास राजा दशरथस्तदा ॥१८॥

तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिराशूनां

द्विजोत्तमैर्वेदपटङ्गपारगैः ।

सहस्रदेः मृत्यरतैर्महात्मभि-

र्महर्षिकल्पैश्च पिमिदच केवलैः ॥१६॥

श्रीमद् बाह्मीके रामायणस्य वाग्व्याख्यतः ।

५-शत्रियकुमारः ।

नेपथ्ये कलकलः ।

जनकः—अद्य यन्तु शिशुनाम्याय इत्युद्धतं क्षेत्रतां यदूनां
कलकलः ।

कौशल्या—सुलभसौख्यं सायद्रातन्यं भवति । (निरुध्य)
अहो एतेषां मध्ये क एष राममद्रलक्ष्मीसदृशः
सायष्टं ममुग्धललितैरंगौरस्पाकमपि लोचनानि
शीगलपति ।

अरुन्धती—(सहस्रौन्कलं स्वयतम्) इदं नाम तद्भागीरथी-
नियेदितरदस्य कर्णामृतम् । नत्वेवं विष्णुः कतरो-
ऽयमायुष्मतोः कुशलवयोरिति ।

जनकः—

कुचलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो
षट्पपरिपदं पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन् ।
पुनरिय शिशुर्भूत्वा घत्सः स मे रघुनन्दनो
भटिति कुरुने दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥१॥

कण्ठुकी—नूनं उश्रियग्रहचारी शारकोऽयमिति मन्ये ।

मुग्धचन्द्रम् । (चिपुकमुग्रमप्य निरूप्य च सखा
 णम्) राज्ञे किं न पश्यसि निपुणं निरूप्यमाण
 मस्य मुग्धं यन्माया यथा मुग्धचन्द्रेण संपद्यते

जनकः—पश्यामि सखि पश्यामि ।

कौशल्या—अहो उन्मत्तीभूतमिय मे हृदयं किमपि चिन्तयतु
 विग्रहयति ।

जनकः—

यन्मायाया रघूदहस्य च शिखायस्मिन्नभिद्युज्यते
 संपूर्णप्रतिबिम्बतेव त्रिभिला सैयाकृतिः सा युतिः ।
 सा बाणी विनयः स एव सहजः पुष्पांनुभाषोऽप्यमौ
 हा हा दीप किमुग्रथैर्मम मनः पारिप्लव्यं घायति ॥२॥

कौशल्या—अस्मि ते माता । स्मरति वा तलम् ।

जनः—न हि न हि ।

कौशल्या—नमः कस्य त्वम् ।

जनः—मगधनां राजमीनेः ।

कौशल्या—अयि ज्ञान कमयिमग्रे कथम् ।

जनः—एतावदेव जानामि ।

(नेत्राग्रे)

मो भाः नैनिहाः वर वनु वृषावधम्प्रेनेनुगङ्गावति ।
 न हेमर्षिदधमाभ्यर्णोर्मुनिगङ्गावितन्यति ।

अदग्धर्षिः प्रवर्षी —अग्रे मेधाभ्यासाग्रहादुत्तापनो वृषावधम्प्रे-
 नेनुगङ्गा वृषध्व रम्यहो गर्वितनः ।

कौशल्या—वत्सनामगम्य पुनरु वरः वरनीयवर्षादिपु-
 सुम्भगाव्यवगतिं वरमे ।

जनः—अर्थं व वर वम्प्रेनेनुगामि ।

जनकः—जानासि रामसमलो दशरथी ।

लवः—यतायेव रामायणकथापुदयो ।

जनकः—अथ किम्

लवः—तौ कथं न जानामि ।

जनकः—तस्य लक्ष्मणस्याप्यमात्मजश्चन्द्रकेतुः ।

लवः—उर्मिलापुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजपेंद्रीहितः ।

अदन्धती—(विदस्य) आविष्कृतं कथाप्रापीत्यं वत्सेन ।

जनक—(विदित्वा) यदि त्वमीदृशः कथायामभिहस्तद्
प्रदितापनृष्टदामस्नेहा दशरथात्मजानां किष्कामधे-
याम्यपत्यानि केपु केपु दारेषु प्रसूतानि ।

लवः—नायं कथाप्रदिमागोऽस्माभिर्व्येन वा धृतपूर्वः ।

जनकः—किं न प्रणीत एष कथिना ।

लवः—प्रणीतो न तु प्रकाशितः । तस्यैव धनु कोऽप्येकदेशः
सन्दर्भान्तरेण रसपानभिनेयार्थः कृतः । तं च त्वदस्त-
लिखितं मुनिर्भगवान् व्यस्तुज्झस्तस्य मुनेः ।

जनकः—किमर्थम् ।

लवः—तु किल भगवान् भरतस्तमन्तरोभिः प्रयोजयिष्यतीति ।

जनकः—सर्वमिदमस्माकमाकृतकरम् ।

लवः—मदती पुनश्चरिषन् भगवतो वाल्मीकेराह्या । केपा-
विदन्तेपाणिनां दस्नेन तापुस्तर्हं भरताधर्मं प्रति प्रे-
तम् । तेयामानुषाधिकार्यापपाणिष्यमादार्धमस्मद्प्राता
प्रेषितः ।

कौशल्या—आनं ज्ञाताऽपि तेऽस्ति ।

लवः—अस्वार्थः कुशो नाम ।

कौशल्या—अपेक्ष इति भवितं भवति ।

लवः—एवमेतद् । प्रसवकमेव तु किल ज्ञापान् ।

मुखचन्द्रम् । (चिबुकमुग्रमप्य निरूप्य च स
प्यम्) राज्ञे किं न पश्यसि निपुणं निरूप्यमाण
मस्य मुखं यन्माया वध्या मुखचन्द्रेण संयदत्येव

जनकः—पश्यामि सखि पश्यामि ।

कौशल्या—अहो उन्मत्तीमूनमिव मे हृदयं किमपि चिन्तयन्न
विमलपति ।

जनकः—

वत्सापारश्च रघूद्वहस्य च शिषायस्मिन्नभिष्यज्यते
संपूर्णप्रतियिष्यतेव निखिला सैवाकृतिः मा धृतिः ।
सा बाष्पी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभायोऽप्यसौ
हा हा दैव किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं घाघति ॥

कौशल्या—अस्ति ते माता । स्मरसि वा वत्सम् ।

लघः—न हि न हि ।

कौशल्या—ततः कस्य त्वम् ।

लघः—भगवतो पाल्मीकेः ।

कौशल्या—अयि जात कथयितव्यं कथय ।

लघः—एतावदेव जानामि ।

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिकाः एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञापयति
न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमिराक्रमितव्येति ।

अरुन्धतीजनकौ—अये मेध्याभ्वरक्षाप्रसङ्गादुपागतो वत्सरश्चन्द्र
केतुरथ द्रष्टव्य इत्यहो सुविषयः ।

कौशल्या—वत्सलदमणस्य पुत्रक आज्ञापयतीत्यमृतयिन्दु
सुन्दरपण्यक्षराणि भवन्ते ।

लघः—आर्य क एष चन्द्रकेतुर्नाम ।

जनकः—जानामि रामलक्ष्मणौ वाशरणी ।

लवः—एतावेव रामायणकथापुदयौ ।

जनकः—अथ किम्

लवः—तौ कथं न जानामि ।

जनकः—तस्य लक्ष्मणस्यापमात्मजश्चन्द्रकेतुः ।

लवः—उमिलापुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेदौहित्यः ।

अदम्बती—(पिदस्य) ध्यायिष्ठुतं कथामयीत्यं वन्मेन ।

जनकः—(विचिन्त्य) यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद्
प्रदितायनृष्ट्यामस्तेषां दशरथान्मज्जानां किञ्चामधे-
याम्यपम्यानि कोषु कोषु दारेषु प्रभूतानि ।

लवः—मायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरुच्येन वा धृतपूर्वः ।

जनकः—किं न प्रणीत एष कथिना ।

लवः—प्रणीतो न तु प्रकाशितः । तस्यैव अलु कोऽप्येकदशः
सन्दर्भान्मरेण रत्नयानभिनेयार्थः कृतः । तं च सप्त-
सिगितं मुनिर्भगवान् व्यरुज्झरतस्य मुनेः ।

जनकः—किमर्थम् ।

लवः—एव किल भगवान् भरतस्तमप्सरसेभिः प्रयोजयिष्यतीति ।

जनकः—तर्ह्यभिज्ञमस्याकमावृत्तकरम् ।

लवः—मदती पुनस्तस्मिन् भगवतो धात्रीकेतराणां । केषां-
चिरन्तेषामिनां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताधर्मं प्रति प्रे-
षितम् । तेषामानुयाधिकरणापवादिरप्यमादार्थमस्मद्भ्राता
प्रेषितः ।

कौशल्या—आन आताऽपि मेऽस्ति ।

लवः—अरुणार्थः पुणो नाम ।

कौशल्या—श्लेष्ठ इति भद्रितं भवति ।

लवः—एवमेतत् । अरुणकर्मणं वा किल गद्यायात् ।

जनकः—यमजायायुष्मन्ती ।

सयः—अथ किम् ।

जनकः—कथय कथात्रयन्धस्य कीदृशः पर्यन्तः ।

सयः—अलीकपौरपवादोद्विग्नेन राक्षस निर्यासितां देवयजन-
सम्प्रदां सीतादेवीमामयप्रसवयेदनामैकाकिनीमरण्ये
परित्यज्य लक्ष्मणः प्रनिनिवृत्त इति ।

कौशल्या—हा यत्से मुग्धचन्द्रमुनि क इदानीं ते शरीरकुमु-
मस्य वैषदुर्बिलासपरिणाम एकाकिन्या निपतितः ।

जनकः—हा यत्से ।

नूनं त्वया परिभयं च नयं च घोरं

तां च व्यथां प्रसवकालशूनामथाप्य ।

फेवपादुगणेषु परितः परिवारयत्सु

संग्रस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतोऽस्मि ॥ ३ ॥

सयः—(अदन्धतीं प्रति) आर्ये कायेतौ ।

अदन्धती—इयं कौशल्या । अयं जनकः ।

‘सयः’—(सयंहुमानघेदकौतुकं पश्यति)

(प्रविश्य) सम्प्राप्ता वटवः—कुमार अश्वोऽश्वरति
कोऽपि मृतविशेषो जनपदेषु भ्रूयते सोऽयमधुनाऽस्मानि-
मत्यहीकृतः ।

सयः—अथ इति पशुसमाध्याये सांप्रामिके च पठ्यते । तद्
मृत कीदृशः ।

वटवः—भ्रूयताम्

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं तच्च घूनोत्यजघं
दीर्घमीधः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शब्दपाएयसि प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्प्रमात्रान्
किं वा स्यात्तैव जति स पुनर्दूरमेष्टोहि धामः॥४॥

(इत्युपसृत्वाग्निने हस्तबोदयाकर्षन्ति)

लपः—(सकौतुकोपरोधविनयम्) आर्याः परपत पश्यतै-
भिर्नीतोऽस्मि । (इति स्वरितं परिक्रामति)

अरुण्यतीजनको—पूरयतु कौतुकं यत्सः ।

कौतुल्या—जानान्येतमनातोषयन्ती न जीषामीय । अतोऽम्यतो
मृत्वा मेसामहे तावद् गच्छन्तं दीर्घायुषम् ।

अरुण्यती—दूरमतिक्रान्तः स वपतः कर्षं वरयते ।

(भविष्य)

कण्डुकी—भगवन् पादमीकिराद हातप्यमेतद्वयसरे भयद्विरिति

जनका—अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति । भगवति अरु-
ण्यति सति कौतुल्ये आर्षं पृष्टे स्वयमेव यत्वा भगवन्तं
प्राचेतसं पर्यामः ।

(निष्क्रान्तो वृद्धपराः)

वटपः—परपतु कुमारस्तद्वारधर्मम् ।

लपः—ददमवगतं व । नूनमाभ्यमेधिकोऽपमभ्य इति ।

वटपः—कर्षं वारयते ।

लपः—ननु मूर्खाः पठितमेव पुण्याभिस्ताकाएदे । किं न परपत
अप्येकं शनसंख्याः कयविनो हरिद्वनो निपंतिद्वय रक्षि-
ताएस्तत्प्रायमेव वलमिदं वरयते । यदीह न आश्वयस्तर्हि
गाथा पूष्युन ।

वटपः—भो भोः किमप्योजनोऽपमभ्यः हरिद्वतः पदंति ।

लपः—(सङ्गृह्यमाणगतम्) अये वरयमेव इति दिभ्यविज्जिदिभो
हरिद्वपाषामूर्जस्ततः सर्वं हरिद्वपरिभासी मरानुत्त-
रनिकषा ।

(नेपथ्ये)

अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकधीरस्य दशकरठकुलधिपः ॥ ५ ॥

रावः—(सव्ययमिव) अहो सन्दीपनान्यक्षराणि ।

षट्पथः—किमुच्यते । प्राज्ञः खलु कुमारः ।

रावः—भो भोस्तत्किमक्षत्रिया पृथ्वी यदेवमुदीर्यते ।

(नेपथ्ये)

धरे महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ।

रावः—धिग्जालमान् ।

यदि ते सन्ति सन्त्येव केधमन्या पिभीषिका ।

किमुक्तैः सन्निपत्यैव पताकां वो हराम्यहम् ॥ ६ ॥

भो भो षट्पथः लोष्टैर्मन्तः पराधर्तयतेनमश्चम् । एव रोहि-
ताणां मध्ये यराकद्वरतु ।

(प्रविश्य)

सक्रोधदर्पः पुठपः—धिक् चापलं किमुक्तयानसि तीक्ष्णनीरसा
व्याधुधीयश्रेण्यः शिशोरपि रसां धाचं न सहन्ते ।
राजपुत्रश्चन्द्रकेतुररिचिमर्दनः सौम्यपूर्वोत्पादशून-
कुतूहलात्तिमद्दयो न मायक्षयाति तावत्परितमनेन
तदगादनेनापसर्पत ।षट्पथः—कुमार हतमनेनाभ्येन । तजंयन्ति विस्फुरितशब्दाः
कुमारमाधुधीयश्रेण्यः । दूरे चाश्रमपदम् । तदेहि ।
हरिणसुनैः पलायामहे ।रावः—(विदस्य) किं नाम विस्फुरन्ति शब्दाणि । तर्हि वर्या-
म्यहमपि ।

उत्तररामचरितस्य अनुपांङ्गात् ।

६-सुहृदचनम् ।

सद्ये पुण्डरीक नैतदनुरूपं भवतः । सुहृदजनदण्डे एव
 मार्गः । धैर्यधना हि साधयः । किं यः कश्चित्प्राप्त इव विक्र-
 मेष्वन्तमात्मानं ॥ गच्छन्ति । कुतस्तथापूर्वोऽप्यमघेन्द्रियो-
 प्लवो येनास्येवं हतः । क ते तदीर्यम् । कासाधिन्द्रियजयः ।
 तद्गच्छित्यं चेतसः । क सा प्रशान्तिः । क तत्कुलकमागतं
 हृदयम् । क सा सर्वविषयनिवृत्तसुखता । कने गुरुपदेशा ।
 क तानि धृतानि । क सा चैरान्यबुद्धयः । क तदुपभोगविदे-
 वेत्यम् । क सा सुखपराङ्मुखता । कासौ तपस्यभिनिवेशः ।
 क भोगानामुपर्यंदधिः । क तदीयनानुशासनम् । सर्वथा नि-
 र्वृत्ता प्रज्ञा । निगुणो धर्मशास्त्राभ्यासः । निरर्थकः संस्कारः ।
 निरुपकारको गुरुपदेशविषेकः । निष्प्रयोजनता प्रबुद्धता ।
 निष्कारणं ज्ञानम् । यद्वा भवात्तथा अपि रागाभिपद्वैः कलुषी-
 कियन्ते । प्रभादीदृश्याभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलितामपहता-
 मक्षमालामपि न लक्षयति । अदो विगतचेतनत्वम् । अपहता
 नामेषम् । इदमपि तापद्विषयमाश्रमनयाऽनार्यया निवार्यतां
 इदम् ।

कादम्यटीतः ।

७-शास्त्रविद्याप्रदर्शनम् ।

चैरुपायन उपाच ।

कृतास्त्रान् धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।
 दृष्ट्वा द्रोणोऽप्रवीक्षाजन् घृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥१॥

(नेपथ्ये)

अयमश्वः पनाकेयमथवा वीरयोधणा ।

ससलोकैकवीरस्य दशकयत्कुलद्विषः ॥ ५ ॥

सयः—(सत्ययमिव) अहो मन्दीनान्यत्रापि ।

षटयः—किमुच्यते । प्राङ्गः सन्तु कुमारः ।

तयः—मो मोस्तन्किमलत्रिया वृष्यी यदेवमुदीयते ।

(नेपथ्ये)

अरे महाराजं प्रति कुलः लत्रियाः ।

सयः—धिग्जालमान् ।

यदि ते सन्नि सन्त्येव केयमन्या विभीषिका ।

किमुक्तैः सन्निपत्येव पनाकां यो हराम्यहम् ॥ ६ ॥

मो मो षटयः लोच्येमन्तः पदायतंयतेनमभ्यम् । एव रोहि-
तार्ता मध्ये पदाकश्चरन्तु ।

(प्रविश्य)

सकोपदर्पः पुरुषः—धिक् चापलं किमुकयानसि तीक्ष्णनीरसा
ह्यायुधीयध्रेण्यः शिरोरपि हस्तां याचं न सङ्गने ।
राजपुत्रद्वन्द्वकेतुररिधिमर्दनः सौम्यपूर्वार्णवदग्गन-
कुत्तृह्लादिमहदयो न यावदायाति सावत्वरितमनेन
तदगाहनेनापसर्पत ।

षटयः—कुमार हतमनेनाभ्येन । तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयध्रेण्यः । दूरे चाधमपदम् । तदेदि ।
हरिणप्लुतैः पलायामहे ।

सयः—(विद्वस्य) किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि । तर्हि परया-
म्यहमपि ।

उत्तररामचरितस्य चतुर्थांशः ।

राजन् संप्राप्तविद्यास्ते कुमारः कुरुसत्तम ।
 ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजपुत्रनुमते तव ॥२॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।

भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ।
 यदानुमन्यसे कालं यस्मिन्देसे यथा यथा ॥३॥
 तथा तथा विधानाय स्वयन्नाज्ञापयस्व माम् ।
 स्पृहयाम्यग्न निषेदात् पुरुषाणां सच्चक्षुषाम् ॥४॥
 अस्त्रहेतोः पराक्रान्ता न्ये मे द्रव्यपन्नि पुत्रकान् ।
 क्षत्तर्पदुगुकराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ॥५॥
 नहीदृशं म्रियं मन्ये भविता नर्मवत्सल ।
 ततो राजानमामन्य विदुरानुमनोऽपि हि ॥६॥
 भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ।
 रंगभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥७॥
 प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्ते तस्य शिल्पिनः ।
 रक्षां सर्पायुधोपेतां स्त्रीणां चैव नरर्पणम् ॥८॥
 मन्त्रांश्च कारयामासुर्यत्र जानपदा जनाः ।
 विपुलानुच्छ्रयोपेताञ्छिषिकाश्च महाधनाः ॥९॥
 तस्मिन्स्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
 सान्तःपुरं सहामात्यो व्यासस्यानुमते तदा ॥१०॥
 भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसप्तमम् ।
 कुरुनन्पांश्च सचिवानादाय नगरादहिः ॥११॥

गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ।
 सहसा शुक्रशूरचान्ये नराः शतसहस्रशः ॥२२॥
 विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु माध्विति भारत ।
 कृत्वा धनुषि ते मार्गान् रथचर्यासु चामकृत् ॥२३॥
 गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च नियुद्धे च महापलाः ।
 गृहीतखड्गचर्माणस्ततोभूयः प्रहारिणः ॥२४॥
 त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टारथैरुः मर्यासु भूमिषु ।
 विदुरो धार्तराष्ट्राय गान्धार्याः पाण्डवारणिः ।
 न्ययेदयेतां तत्सर्वं कुमारानां विषेष्टिनम् ॥२५॥

महाभारतस्य आदिपर्वतः ।

८-अलसकथा ।

उद्योगहेतुरुक्तसाहः प्राणिधर्मो निगद्यते ।
 क्रियासु सर्वरूपासु विना तेनालसो भवेत् ॥१॥

आसीन्मिथिलायां वीरेश्वरो नाम मन्त्री । स च स्वभावा-
 दानशीलः कारुणिकश्च सर्वेभ्यो दुर्गतेभ्यः प्रत्यहमिच्छामोक्षं
 ददाति । तन्मध्येऽप्यलसेषु यस्माद्यपि दापयति । यतः
 निर्गतीनां च सर्वेषांमलसः प्रथमो मतः ।
 किञ्चित् क्रमते कर्तुं जाठरेणापि बहिना ॥२॥

अथ या परमसुखस्यानमासस्यम् । यतः
 कुप्रापि तिष्ठति मनः कचिदङ्गकानि
 नात्मा चिकीर्षति गिरा श्रममभ्युपैति ।

आलस्यमाश्रयशुभस्य नरस्य मन्ये

निद्रासुखं हरति जाठर एव यद्धिः ॥३॥

ततोऽलसपुटगणां तत्राश्रयेऽलमादृत्यमुन्दपरिगृज-
स्तत्र वर्जनीषभूष ।

पर्यादलसानां शुभं दृष्ट्वा धूर्ता अपि हृदिमालम्ब्य दर्शयित्वा
मोक्षं गृह्णन्ति । तदनन्तरमतमशालायां बहुद्वन्द्वव्ययं दृष्ट्वा
तद्विदोऽपि पुटयः पटाभूयं यदलमपुटया करमुया वेपथुमलसेभ्यः
स्यामी वस्तुनि दापयति कपटेनानलमा अपि गृह्णन्तीषमाह-
ममाहः । तदस्मरोवेत् स्यामिधनं कृया विगृहं मघनीष्वतो
यथाधार्तमान्दरीक्षेमहि । इत्याभूद्य प्रपद्यमलसशालादी ते
निषोऽपि पुटया अग्निं दापयित्वा निरुपयामातुः । ततो गृहलघ्न
प्रपद्यमती दृष्ट्वा धूर्ताः सर्वे पलायिताः । पर्यादीषदलमा अपि
पलायिताः । यत्पराः पुटयास्त्रैव शुभाः परस्परमातपन्ति ।
एतेन यत्प्रापूतमुपेनोक्तम् । अतो कथमयं बोलादलः । द्विती
पेनोक्तम् । नपर्यन्ते यदस्मिन् गृहेऽग्निलंघोऽस्ति । सुनीयेनोक्तम् ।
कोऽपि तथा धार्मिको नास्ति य इदानीं जलाद्वैर्पातोभिः कटेर्षो
मापूषोति । अनुपेनोक्तम् । अये वाचाला वति यद्यनाति यवन्तु
प्रापूय । तूष्णीं तिष्ठत । ततश्चतुर्लम्बेव तेषां परस्परमातप
धृत्वा यद्धि य तेषामुपरि वनितं यिन्नांश्च निषोऽपि पुटयं वेरो-
प्याहृष्य पुरीषा ते वदित्वा । यथास्तानवलोक्य दटिगम् ।

एतिरेव गतिः स्त्रीणां बालाणां जन्मवी गतिः ।

मालमानां गतिः काश्चिद्भोके काश्चिद्विषं दिना ॥४॥

यथाशेषे चतुर्ध्वंसतेषु पूर्वतोऽप्यभिजतरं वस्तु दग्धी
दापयामास ।

पुरस्परपलाय ।

कचिद् घृष्टश्च शूरश्च मतिमान् घृतिमाग्बुधिः ।
 कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तथा ॥२०॥
 कचिद्दुल्लस्य ते मुख्याः सर्वयुद्धविशारदाः ।
 घृष्टावदाना विक्रान्तास्त्रया मत्कृत्य मानिताः ॥२१॥
 करिषद्दुःपहास्यभुक्तं च येननं च यथोचितम् ।
 सम्प्राप्तकाले दानव्यं ददामि न विकर्षमि ॥२२॥
 कचित् पुरुषकारेण पुरुषः कर्म गोभयन् ।
 तामने मानमधिकं मृगं वा भक्तयेननम् ॥२३॥
 कचिद्दुःकारान् मनुष्याणां तयार्थं मृत्युमोयुषाम् ।
 व्यसनं वाभ्युपेयानां विभर्षि भरतर्षभ ॥२४॥
 कचिद्दुःभगादुभयनं क्षीणं वा रिपुमागतम् ।
 पुद्गं वा विजितं वार्थं पुत्रयत् परिरक्षति ॥२५॥
 कचिद्दुःखमनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ ।
 अनियामि जयेनैव गर्भीदय त्रिविधं बलम् ॥२६॥
 कचिद्दुःखमात्रमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः ।
 परात् जिगीयसे वार्थं प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ॥२७॥
 कचिद्वत् कोदरश्च कोप्यं च बाह्वनं दारमापुषम् ।
 व्याघ्रश्च कृत्तकश्चार्णवश्च भक्तैरनुष्ठितः ॥२८॥
 कचिज्ज्ञानीन गुप्तं नृदानं कश्चित् शिविन्दः शिवान् ।
 अवीक्ष्यमनुगृह्णामि यत्रयान्येन कर्मनाम् ॥२९॥

कच्चिन्न तुन्धारचौरा वा घेरिणो वा विशांपते ।
 अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिताः ॥३०॥
 कच्चिद्रक्ताम्बरधराः खट्वदस्ताः स्वलंकृताः ।
 उपासतो भ्यामभितो रक्षणार्थमरिन्दम ॥३१॥
 कच्चिद्दु दहयेषु यमवत् पूज्येषु च विशांपते ।
 परीक्ष्य घर्तसे सम्पगमिषेषु मिषेषु च ॥३२॥
 कच्चित्सर्येऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः ।
 कच्चित्प्राणांस्त्वदर्षेषु संत्यजन्ति त्वयाऽऽदृताः ॥३३॥
 कचिदेवा च ते बुद्धिर्घृत्तिरेवा च तेऽनघ ।
 आपुण्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥३४॥
 एतया घर्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति ।
 विजित्य च मही राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते ॥३५॥

बुद्धिश्चिर उवाच ।

भगवन्न्याय्यमाहृतं यथाषट्दर्शनिरचयम् ।
 यथाशक्ति यथान्पार्यं क्रियतेऽयं विधिर्मया ॥३६॥

महाभारतस्य समापर्वतः ।

१०—समस्या

ततः प्रपिण्चति पत्नीसहितः कोऽपि वित्तोचनो धिक्वान्
“स्वस्ति” इत्युक्त्या प्राह—

मिजानपि गजान्भोजं ददानं प्रेक्ष्य पार्वती ।
गजेन्द्रघटनं पुत्रं रक्षत्पथ पुनः पुनः ॥१॥
ततो राजा भोजः सप्तगजांस्तस्मै ददौ ।

ततो राजा विद्वत्कुटुम्बं तद्वैद्य पुरतः स्थितं वीक्ष्य
प्राक्ष्यं प्राह ।

“क्रियासिद्धिः सत्ये भवति महतां नोपकरणे ।”

वृद्धविजः प्राह ।

घटो जन्मस्थानं मृगपरिजनो मूर्जव्यसनो
वने वासः कन्दादिकमशनमेवंविधगुणः ।
अगस्त्यः पाथोर्धि घटकृत कराम्भोजकुहरे
क्रियासिद्धिः सत्ये भवति महतां नोपकरणे ॥२॥

ततो राजा वटुमूल्यानपि वीक्ष्यमर्णास्तस्मै ददौ । ततस्त-
त्पत्नी प्राह ।

राजा—अम्ब त्वमपि पठ ।

वेदी—

रथस्पैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्ततुरगाः
निरालम्बो मार्गरथरणविक्रमः सारथिरपि ।
रथिर्पात्पेवान्तं प्रतिदिनमपारस्य नभसः
क्रियासिद्धिः सत्ये भवति महतां नोपकरणे ॥३॥

राजा मुष्टः सप्तदशमजान्सप्तदशस्य तस्यै वदौ । ततो
विप्रसुतः प्राद राजा—विप्रसुतः स्वमपि पठ ।

विप्रसुतः—

विजेतव्या संका परणतरणीयो जलनिधि-
र्षिपदः पौलस्त्यो रणमुषि सहापाथ कपयः ।
पदातिर्मत्स्योऽसौ सकलमयधीद्राक्षसकुलं
क्रियासिद्धिः सत्ये भवति महतां नोपकरणे ॥४॥

मुष्टो राजा विप्रसुतापाशदशमजेन्द्रान्प्रादात् । तदा सुकु-
मारमनोऽनिखिलं गायययालं कृतां शृङ्गाररसोपजातमूर्तिमिष
धम्पकृतामिष लावण्यगात्रयष्टि विप्रस्तुपां धीर्य “नूनं
भास्याः काऽपि लीलाकृतिरिषम्” इति चेतसि नमस्कृत्य राजा
प्राद—मातः स्वमप्याशिषं पठ ।

विप्रस्तुपा—देव शृणु ।

घनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमपी चञ्चलदरां
दरां कोणो वाणः सुहृदपि जडात्मा हिमकरः ।
स्वयं चैकोऽनङ्गः सकलमुषनं द्याकुलपति
क्रियासिद्धिः सत्ये भवति महतां नोपकरणे ॥५॥

घमत्कृतो राजा लीलादेवीभूषणानि सर्वाण्यादाय तस्यै
वदौ । अनप्यांश्च सुयणं मोक्तिकयेद्दूर्यप्रयासांश्च मददौ ।

मोक्षप्रपन्धात् ।

११-अन्योक्तयः ।

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-

रन्यैव काऽपि रचना वचनायस्त्रीनाम् ।

लोकोत्तरा य कृतिराकृतिरार्तद्वया

विधायतां सकलमेव गिरां दर्शयः ॥ १ ॥

तायत्कोकिल विरमान्

पापय दियमान्यनान्तरे नियसन् ।

पापन्मिलदलिमालः

कोऽपि रमालः समुल्लसति ॥ २ ॥

मीनरां नीषोऽस्मीति

रथं जेदं कृप मा कदापि कृपाः ।

धर्मानमरमहृदयो

यतः पापो गुणग्रहीतासि ॥ ३ ॥

अपि मलयज महिमाऽयं

कस्य गिरामस्तु विजयस्ते ।

उद्गिरमो यद्गिरमं

कणिनः गुणानि वसिमकोदुगायैः ॥ ४ ॥

नीरर्ध्वारविषेकं

हं मातास्यं स्वमेव तनुषे येन ।

विश्वम्विप्रबुधान्नाः

कुसुमं वाचविष्णुनि वः ॥ ५ ॥

गुञ्जति मञ्जु मिलिन्दे
 मालति मा मौनमुपपासीः ।
 शिरसा यदान्यगुरवः
 सादरमेनं वहन्ति सुरतरवः ॥ ६ ॥
 एकस्त्वं गहनेऽस्मिन्
 कोकिल न कलं कदापिदपि कुर्याः ।
 साजात्यशंकयाऽमी
 न त्वां निग्नन्ति निर्दयाः काकाः ॥ ७ ॥
 किं ललुरमैरनैः
 किं पुनरप्रापितेन ययुषा ते ।
 सलिलमपि गत सायक-
 मर्थेव वदनं प्रयाति तृपितानाम् ॥ ८ ॥
 धीरप्यनिभिरलं ते
 नीरद मे मासिको गर्भः ।
 एन्मदधारणमुत्था
 मध्यंजठरं समुच्छलति ॥ ९ ॥
 विदुषां वचनाद्वाचः सहसा यान्ति नो यहिः ।
 यातारप्लेस पराश्रन्ति क्षिरदानां रदा इव ॥ १० ॥
 यंशभयो गुणयानपि
 संगविरोपेण पूज्यते गुरुयः ।

११-अन्योक्तयः ।

अन्या जगद्वितमयी मनसः प्रवृत्ति-
 रन्यैव काऽपि रचना वचनावलीनाम् ।
 लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्तद्वया
 विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः ॥ १ ॥
 सावत्कोकिल विरसान्
 यापय दिवसान्वनान्तरे निवसन् ।
 पायन्मिलदलिमालः
 कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ २ ॥
 नीतरां नीपोऽस्मीति
 त्वं त्वेदं कूप मा कदापि कृथाः ।
 अत्यन्तसरसद्वदपो
 यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥ ३ ॥
 मयि मलयज महिमाऽयं
 कस्य गिरामस्तु विषयस्ते ।
 दुर्गिराणो यदुगरलं
 कण्ठिनः पुष्णामि परिमलोदुगारैः ॥ ४ ॥
 रर्क्षारवियेकं
 हं मातृस्यं स्वमेव मनुष्ये येन ।
 अश्वस्मिन्पुनाऽन्यः
 कुलग्रहं पालयिष्यति कः ॥ ५ ॥

शुभ्रानि मण्डु मिलिन्दे
 मालानि मा मौनमुपयासीः ।
 शिरसा यदान्यगुरवः
 भादरमेनं वहन्ति सुरतरवः ॥ ६ ॥
 एकस्त्वं गहनेऽस्मिन्
 कोकिल न कलं कदापिदपि कुर्याः ।
 राजात्यशंकयाऽमी
 न त्वां निमन्त्रि निर्दयाः काकाः ॥ ७ ॥
 किं ललुरमेरुतैः
 किं पुनरप्रापितेन ययुषा ते ।
 रत्निलमपि यत्र तावक-
 मण्यं वदनं प्रयाति तृपितानाम् ॥ ८ ॥
 धीरप्यनिभिरलं ते
 नीरद मे मासिको गर्भः ।
 उन्मदपारणकुप्या
 मप्येजदरं समुच्छलति ॥ ९ ॥
 विदुषां यथनाश्रयः सहसा यान्ति नो बहिः ।
 यातारप्येष पराशन्ति द्विरदानां रदा इव ॥ १० ॥
 वंशभक्तो गुणवानपि
 संगवियोपेष पूज्यते गुरुवः ।

अ ५६ शुद्धिचक्रचक्रं

संस्कृतचक्रं चक्रं चक्रं ॥११॥

चक्रचक्रचक्रं चक्रं

चक्रचक्रं चक्रं चक्रं ।

चक्रचक्रचक्रचक्रं

चक्रचक्रं चक्रं चक्रं ॥१२॥

चक्रचक्रचक्रचक्रं

चक्रं चक्रं चक्रं चक्रं ।

चक्रचक्रचक्रचक्रः

चक्रचक्रचक्रचक्रं चक्रं ॥१३॥

चक्रं चक्रं चक्रं चक्रं चक्रं चक्रं ।

चक्रं चक्रं चक्रं चक्रं चक्रं चक्रं ॥१४॥

चक्रचक्रचक्रचक्रः

चक्रचक्रचक्रचक्रं चक्रं ।

चक्रचक्रचक्रचक्रः

चक्रचक्रचक्रचक्रं चक्रं ॥१५॥

चक्रचक्रचक्रचक्रं चक्रं चक्रं चक्रं ।

चक्रचक्रचक्रचक्रं चक्रं चक्रं चक्रं ॥१६॥

चक्रचक्रचक्रचक्रं चक्रं चक्रं चक्रं

चक्रचक्रचक्रचक्रं चक्रं चक्रं चक्रं ।

न युक्तमेतत्सु पुरो षदस्या-

स्तरंगभंगान्यकटीकरोपि ॥ १७ ॥

गिरिगह्वरेषु शुक्रगर्भमुंफितो

गजराजपोत न कदाऽपि संपरेः ।

पदि पुष्पते हरिशिशुः सनन्धयो

अविता करेणुपरियोपिता मही ॥ १८ ॥

गोभिर्गुह्यां पद्मशचराभि-

स्मिरसूता यान्ति नरा महत्स्यम् ।

अलङ्घ्याथोत्कपणा नृपाणां

न जातु मौलौ मणयो बसन्ति ॥ १९ ॥

निष्पानोऽपि च वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिधौ भग्नो मैनाक इव मार्दवम् ॥ २० ॥

भामिनीयिलासस्य प्रास्तायिकविलासात् ॥

१२-संकीर्णपद्यानि ।

गगन भगनकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिधं ॥ १ ॥

अथतुर्वदनो प्रह्लाद दिवाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शम्भुर्भगवान्पादरापणः ॥ २ ॥

पलाशमुकुलभ्रान्त्या मुकुतुग्धे पतन्यलिः ।
 सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या नमलिं घर्तुमिच्छति ॥३॥
 जीयनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः ।
 किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घर्तयन्त्रस्य दुर्जेनाः ॥४॥
 विद्यानेय विजानानि विद्वज्जनपत्तिश्रमम् ।
 न हि घन्त्या विजानानि गुर्वो प्रमथयेदनाम ॥५॥
 यदि सन्नि गुणाः पुंसां यिकमन्त्येय न स्वयम् ।
 न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाष्यते ॥६॥
 अहो खलमुजङ्गस्य विश्विग्रोऽयं वधक्रमः ।
 अन्यस्य दशनि ओन्नमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥७॥
 भवन्ति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यमन्भवम् ।
 दारिद्र्यमप्रदानेन तस्मादानपरो भवेत् ॥८॥
 तृणाक्षधुतरस्तूलस्तूलादपि च पाषकः ।
 वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ॥९॥
 काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।
 वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥१०॥
 अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता ।
 त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥११॥
 अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त खल्वन्दचारिषु ।
 शुक पञ्जरमन्धस्तं मधुराणां गिरां कलम् ॥१२॥

सुखाः शय्येष्ट पूजयन्ते पितृवंशो निरर्थकः ।
 पशुदंष्ट्रं परिस्पृश्य वासुदंष्ट्रं उपासयन्ते ॥१३॥
 उच्यन्तु शतमादिभ्या उच्यन्तु शतमिन्दवः ।
 न विना पित्र्यो पापपीनैरपत्याभ्यन्तरं तमः ॥१४॥
 त्वय्यमन्त्रो घनो दृष्टो नदी धेनुरथ मञ्जनः ।
 पनं परोपकाराय विषाग्रेव विनिर्मिताः ॥१५॥
 यो हि ध्रुवनि देशेषु मेवमेव न सुपदिहमान् ।
 तस्य विस्तारिता बुद्धिर्ललविन्दुरिषाम्भति ॥१६॥
 एतन्नापि सुपुत्रेण मिहो नृपिति निर्भयम् ।
 तदेष दशभिः पुत्रैर्भारं यदनि गर्दमी ॥१७॥
 न बंधनं मनुष्येषु देवं देवेभ्यश्चि प्रभु ।
 धनदेऽपि स्थितं मित्रे, यामीश्वरपरो हरः ॥१८॥
 कमलं कमला शंते हरः शंते हिमालये ।
 श्वाराग्धी च हरिः शंते मन्त्रे मत्कुण्डलया ॥१९॥
 क्षणराः क्षणराश्चैव विनामर्थं च ममयेत् ।
 क्षणस्याग्रे कुतो विद्या क्षणस्याग्रे कुतो धनम् ॥२०॥
 अधमा धनमिच्छन्ति धनमानो च मत्पमाः ।
 उच्यमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥२१॥
 विदुर्ति नैव गच्छन्ति संगदोषेण साधवः ।
 आर्षेष्टिर्न महामपैरचन्दनं न विषापते ॥२२॥

अम्बः शस्त्रं शस्त्रं

योणा वाणी नरश्च नारी च ।

पुरुषविद्येयं प्राप्ता

भवन्ति योग्या अयोग्याश्च ॥२३॥

प्रत्यहं प्रत्यवेचेन नरश्चरितमात्मनः ।

किं नु मे पशुभिस्तुल्यं किं नु सत्पुरुषैरिति ॥२४॥

गतेऽपि धयसि प्राप्ता विद्या सर्वात्मना युधैः ।

यद्यपि स्यान्न फलदा सुखमा साऽन्यजन्मनि ॥२५॥

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो शक्यवनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनोजनः ॥२६॥

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेनांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥२७॥

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शस्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥२८॥

चिन्तनीया हि विपदा मादावेव प्रतिक्रियाः ।

न कूपस्वननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥२९॥

पेरवर्यस्य विमूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो

ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो विसस्य पात्रे व्ययः ।

अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजता

सर्वेषामपि सर्वकारणजिदं शीलं परं मूषणम् ॥३०॥

नानाकवीनाम् ।

१३-मन्थरामात्सर्यम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोपिता ।
 मासादं चन्द्रसंकाशमाकरोद् यदृच्छया ॥१॥
 सिताराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम् ।
 अपोष्पां मन्थरा तस्मात्मासादादन्यथैवत ॥२॥
 पनाकाभिर्यराहांभिर्व्यजैरथ समलंकृताम् ।
 सित्तां चन्दनतोपैरथ शिरःस्नातजनैर्पुताम् ॥३॥
 मावयमोदकहस्तैरथ द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् ।
 शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादिग्रनादिताम् ॥४॥
 हृष्टप्रमुदितैः पौरैरुच्छ्रितस्वजमालिनीम् ।
 अपोष्पां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥५॥
 सा हर्षोत्कुलनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् ।
 अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥६॥
 उल्लसमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ।
 राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥७॥
 अतिमात्रं प्रहर्षः किं जनस्यास्थं यं शंस मे ।
 कारयिष्यति किं वाऽपि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥८॥
 विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परंवा मुदा ।
 आनयन्नेष्य कुन्जायै भूपती राघवेऽश्रियम् ॥९॥

श्वः पुण्येण जितको ' यौवराज्येन ध्यानयम् ।
 राजा दशरथो राममभिषेक्ता हि राघवम् ॥१०॥
 धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा क्रुञ्जा विप्रममर्षिता ।
 कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत, ॥११॥
 सा दक्षमाना क्रोधेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
 शयानामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥१२॥
 उत्तिष्ठ मृदे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ।
 उपप्लुनमघौघेन नात्मानमयंबुध्यसे ॥१३॥
 अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकथ्यसे ।
 चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥१४॥
 एवमुक्ता तु कैकेयी कष्टया परुषं वचः ।
 क्रुञ्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥१५॥
 कैकेयीत्वग्रवीत्क्रुञ्जां कश्चित्त्वेमं न मन्थरे ।
 विषण्णवदनां हि त्वां लक्ष्ये भृशं दुःखिताम् ॥१६॥
 मन्थरा तु वचः अत्या कैकेया मधुराक्षरम् ।
 उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्प्यं वाक्प्यविशारदा ॥१७॥
 सा विषण्णतरा भूत्वा क्रुञ्जा तस्यांहितैपिणी ।
 विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥१८॥
 अक्षयं सुमहदं वि प्रवृत्तं त्वन्निनाशनम् ।
 रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेदयति ॥१९॥

साऽस्त्वगाधे भये मत्ता दुःखशोकममन्यिता ।
 दह्यमानाऽनलेनेव त्वदितार्थमिहागता ॥२०॥
 तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् ।
 त्वदुदृदी मम वृद्धिरपि भयेदिह न संशयः ॥२१॥
 नराधिपकृते जाता महिषी त्वं महीषनेः ।
 उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न मुष्यसे ॥२२॥
 धर्मवादी शठो भर्ता रुद्रणवादी च दारुणः ।
 शुद्धभावेन जानीते तेनैवमतिसन्धिता ॥२३॥
 उपस्थितः मधुञ्जानस्तपि सान्त्वयमनर्थकम् ।
 अर्थेनैवाथ ते भर्ता कैसरयां योजयिष्यति ॥२४॥
 अपवासा तु दुष्टात्मा भरतं तव वन्धुपु ।
 कल्पे स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥२५॥
 शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ।
 आशीविष इवांगेन बाले परिभूतस्तपया ॥२६॥
 यथा हि कुर्पाच्छत्रुर्पां सर्वो वा-मत्युपेक्षितः ।
 राज्ञा दयत्येनाथ सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥२७॥
 पापेनानुत्तसान्त्वेन बाले नित्यं सुखोचिता ।
 रामं स्थापयिता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥२८॥
 सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव ।
 श्रावस्व पत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥२९॥

मन्यराया वचः श्रुत्वा शयनात्सा शुभातिना ।
 उवाच हर्षसंपूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥३०॥
 अतोप सा तु सन्तुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ।
 दिव्यमाभरणं तस्यै कुन्जायै प्रददौ शुभम् ॥३१॥
 दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुन्जायै प्रमदोत्तमा ।
 कैकेयी मन्यरां हृष्टा पुनरेवाग्रहीदिदम् ॥३२॥
 इदं तु मन्यरे मह्यमाख्यातं परमं प्रियम् ।
 पतन्मे प्रियमाख्यातं किं वा मूयः करोमि ते ॥३३॥
 रामे वा भरते वाऽहं विशेषं नोपलक्ष्ये ।
 तस्मात्पुष्टाऽस्मि यत्राजा रामं राजपेऽभिषेकपति ॥३४॥
 न मे परं किञ्चिदितो परं पुनः
 प्रियं प्रियार्हं सुयथं वक्षोऽगृह्णम् ।
 तथा श्रवणस्त्वमतः प्रियोत्तरं
 परं परं ते प्रददामि तं वृणु ॥३५॥

१४-मन्यरायात्सयम् ।

ठिनोयोऽष्टः ।

मन्यरा स्वधर्मगुणैरामुगृह्णा-भरणं हि तम् ।
 उवाचेदं ततो वाक्यं कोऽनृणमन्यरा ॥१॥
 हर्षं किमर्थमग्याने कुण्ठयन्मणि वासिष्ठे ।
 शोहमागममप्यस्य मास्मानमश्नुष्यसे ॥२॥

मनसा ग्रहसामि त्वां देवि दुःस्वार्दिता मती ।
 पच्छोचित्ये दृष्टाऽसि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ॥३॥
 शोचामि दुर्मनित्वं ते का हि प्राज्ञा ग्रहर्षयेत् ।
 अरंः स्वपत्नोपुत्रस्य वृद्धिं सृत्पोरिवागताम् ॥४॥
 भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाङ्गम् ।
 तद्विपिनस्य विषण्णाऽस्मि भयं भीताद्विजायते ॥५॥
 लक्ष्मणो हि महापातु रामं स्वर्धात्मना गतः ।
 शत्रुघ्नरणापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥६॥
 प्रत्यासक्तमेणापि भरतरपैव भामिनि ।
 राज्यक्रमो विरुष्टस्तु तपोस्तावत्पीपन्नोः ॥७॥
 विदुषः पद्मचारित्रे प्राज्ञस्य प्रातःपरिणः ।
 भयात् प्रदेहे रामस्य विन्तयन्ती तथात्मजम् ॥८॥
 सुभगा किल कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिप्रेक्ष्यते ।
 पौषराज्येन महता ङ्गः पुण्येण द्विजोत्तमैः ॥९॥
 प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् ।
 उपस्थास्यति कौसल्या दासीवत्त्वं कृत्वाश्रुतिः ॥१०॥
 एवं च त्वं सहारमाभिस्तस्याः प्रेक्षा भविष्यति ।
 पुत्रश्च तस्य रामस्य प्रेक्ष्यत्वं हि नमिष्यति ॥११॥
 तां दृष्ट्वा परमयोनां मुच्यन्ती मन्थरां ततः ।
 रामरपैव पुणान्देवी कैकेयी प्रहरांस ह ॥१२॥

धर्मज्ञो गुणवान्दानः कृतज्ञः साधवाऽसुखिः ।
 शान्तो राजसुखो ज्योतिषो धीमताऽप्यमनोऽक्षि ॥१॥
 भद्रं कुरु सर्वत्र दीर्घायुः विष्णुस्त्वामविदधति ।
 सर्वपापेभ्यो कुरु कृप्यो भुङ्क्ता रामाभिनेतवः ॥२॥
 सा स्वमाप्नुयते मानं दत्ताभासेन मन्थते ।
 भद्रं कुरु सर्वत्र विद्विषं परिभ्रमणो ॥३॥
 यथा ते नानां मातृगणानां तृतीयोऽपि राघवः ।
 श्रीमतेऽप्यविदधति यः साग सुभ्रूयते बहु ॥४॥
 स्वयं तदिदं विदमस्य नरनारयणि तज्जहा ।
 सर्वत्र विदमस्यमानं नृणां प्रानुसृत्य राघवः ॥५॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा मन्त्राय नृणां तृतीयोऽपि ।
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥६॥
 अथ यथा नमः श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥७॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥८॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥९॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥१०॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥११॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥१२॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥१३॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥१४॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥१५॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥१६॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥१७॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥१८॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥१९॥
 श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा श्रीकृष्णाय नमः सर्वथा ॥२०॥

दर्पोन्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।
राममाता सगती ते कथं चैरं न यापयेत् ॥३३॥

यदा च रामः पृथिवीमवाप्स्यते
प्रभृतरक्षाकरशैलसंयुताम् ।

तदा गमिष्यस्य शुभं परामयं

सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥३४॥

पादमीकीयरामायणस्यापोष्याकाण्डता ।

१२-पुत्रप्राप्तिः ।

(नेपथ्ये)

मा खलु धामने कुतः । कथं गत एवागमनः प्रहृतिम् । राज्ञा
(कर्णे कथा ।) अभूमिरियमयिनपस्य । को नु बल्लेह निनि-
प्यने । (शब्दानुगारेणाप्यनोक्तः । गयिम्मयम् ।) अपे को नु
बल्लयमनुषप्यमानस्तगतिर्तीर्ध्यादृष्टान्तगन्धो बालः ।

अधपीतमननं तानुरामदेक्षिष्टकेसरम् ।

प्रकीर्तिर्तु निहृदिर्तु बलात्कारेण कर्णेनि ॥१॥

(तदा प्रविशति कथाविदिष्टकर्मो तगतिर्तीर्ध्यादृष्टान्तगन्धो बालः)

बालः—प्रममम मिह दृष्टान्ते गलपिथ्ये ।

प्रममा—अयिनीन हि नोऽप्यनिनिहेयानि गन्धानि विद-
कर्णेनि । इमं कर्णेने मे गन्धमः । स्थाने खलु आविष्टनेन
मर्त्यदम्य इति हननामधेयोऽस्मि ।

राज्ञा—हि नु खलु बलेऽस्मिन्नीरग एव पुने निहृदि मे
मयः । प्रमममममममो बालपतिनि ।

द्वितीया—एषा खलु केसरिणी त्वां तंष्यति यदि तस्याः पुत्रकं न मुञ्चति ।

बालः—(सस्मितम्) अहो बलीयः खलु मीतोऽस्मि ।
(हृष्यधरं दृश्यति ।)

राजा—

महतस्नेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिगभाति मे ।
स्पृष्टलिगायस्यया बहिरेषोऽपेक्ष इव स्थितः ॥२॥

प्रथमा—एतत् एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि ।

बालः—कुत्र । देखेतन् । (इति दृष्ट्वा प्रसारयति ।)

राजा—कथं ब्रूयतिस्तत्तन्मप्यनेन धार्यते ।

द्वितीया—मुञ्चने न शक्य एष वाङ्मायेण विरमयितुम् ।
गच्छ त्वम् । मदीय उटत्रे मार्कण्डेयस्यपिङ्गुमारस्य धर्षि-
त्रितो वृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर ।

प्रथमा—तथा । (निष्क्रान्ता ।)

बालः—अनेनैव तावत् क्रीडिष्यामि (इति तापसीं विलोक्य
दृश्यति ।)

राजा—स्पृष्टवामि खलु दयितायास्मै ।

तापसी—भवतु । न मामयं गणयति । (पार्श्वमवलोक-
यति ।) कोऽत्र ऋषिपुमारणाम् । (राजानमवलोक्य) मद्र-
मुत्त एहि तावत् । मोक्षपानेन शुभौकदस्तप्रदेशे डिम्बलीलया
बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।

राजा—(उपगम्य । सस्मितम् ।) अयि भो महर्षिपुत्र ।

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना

संघमः किमिति जन्मतस्त्वया ।

सत्त्वसंश्रयसुखोऽपि दृष्यते

कृष्णसर्पशिमुनेय चन्दनः ॥ ३ ॥

तापसी—भद्रमुप न चक्ष्यमृषिकुमाः ।

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रस्थ-
यासु ययमेवंतर्कितः । (यथाम्पर्यितमनुनिष्ठन् बालस्पर्शमु-
पलभ्य । आत्मगतम् ।)

अनेन कस्यापि कुलांकुरेण

स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

का निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्या-

द्यस्यापमद्गात् कृतिनः प्ररुद्धः ॥ ४ ॥

तापसी—(उमी निर्यग्यं) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

राजा—आर्यं किमिय ।

तापसी—अस्य बालस्य इतरायादिनी न आकृतिरिति
विस्मादिनाऽस्मि । अश्रितचित्तस्यापि तेऽप्रतिलोमः सवृत्त इति ।

राजा—(बालमुपलब्धवन् । न चैन्मुनिपुमारोऽयमथ
कोऽस्य दृग्दर्शः ।

तापसी—पुरुषं कः ।

राजा - (आत्मगतम् ।) कथम् । एकाम्बरो मम । अजः
मनु मदनुधारितमेनमवमयनी मय्यने । अस्वेतगौरपाशु-
मन्यं कुलप्रतम् ।

अयनेषु सुधामितेषु पृथ

विनिरक्षार्थमुद्यन्ति ये निषामम् ।

निपतैक्यतिवृत्तानि परयात्
तत्तुमूलानि गृहीभ्यन्ति तेषाम् ॥ ५ ॥

(प्रकाशम् ।) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेव विषयः ।

तापसी—यथा भद्रमुषो भवति । अस्तसम्बन्धेनास्य
बालस्य अनन्यत्र देवगुणोत्पत्त्योपने प्रसूता ।

राजा—(आत्मगतम् ।) हस्त द्वितीयमिन्द्रमाहाजनम् ।
(प्रकाशम् ।) सा तत्रभयती किमार्क्यस्य राजपैः पत्नी ।

तापसी—कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं
क्षिप्तविष्यति

राजा—(स्वगतम् ।) इयं यत्तु कथा मामेव लक्ष्मीक-
रोति । यदि तावदस्य शिरोर्मातरं नामस्तः पृच्छामि । अथवाऽ-
भ्याख्या परदारव्यवहारः ।

(प्रविश्य गृहमपूरुहस्ता ।)

तापसी—सर्वदमन शुकुन्तसायण्यं पश्य ।

बाला—(सहृष्टिरोपम् ।) कुत्र मे माता ।

उभे—मामसादृश्येन वक्षितो मातृवत्सलः ।

द्वितीया—यत्स अस्य मृत्तिकामपूरस्य रम्यार्थं पश्येति
भक्षितोऽसि ।

राजा—(आत्मगतम् ।) किं या शुकुन्तलोचस्य मातु-
राख्या । सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अथि नाम हृगवृष्णि-
केष नाममात्रप्रस्तापो मे विषादाय कल्पते ।

बाला—(व्रीहिनवमादधे ।) मातः रोचते म एव भद्रम-
पूरः ।

प्रथमा—(विलोचय । सोद्वेगम् ।) अहो रक्षाकरणद्वयस्य
मणिबन्धे न दृश्यते ।

एवमात्रमविद्बृहत्सिनां

संपमः किमिति जन्मतस्त्वया ।

सत्त्वसंश्रयसुखोऽपि दृष्यते

कृष्णसर्पशिमुनेय चन्दनः ॥ ३ ॥

तामसी—भद्रमुप न सत्ययमुत्तिष्ठमाह ।

राजा—आशारसद्यं धेष्टितमेवास्य कथयति । स्यात्प्रत्य-
धात्तु वयमेवंगतिः । (यथाभ्यर्चितमनुतिष्ठन् बालस्वरंमु-
पलभ्य । आत्मगतम् ।)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण

सृष्टस्य गात्रेषु सुखं समैषम् ।

का निर्वृतिं येनसि तस्य कुर्या—

सस्यापमद्भान् मृनिनः प्रसूतः ॥ ४ ॥

तामसी—(उमी नियंत्यं) आरथ्यंमात्रयंम् ।

राजा—आर्ये किमिष ।

तामसी—अस्य बालस्य कथंयतिनी न आहतिरिति
विस्मयिताऽस्मि । अतिविनम्रानि तेऽयनितोमः संवृण इति ।

राजा—(बालमुपनामयन्) न धंमुत्तिष्ठमाहोऽयमथ
कोऽस्य गणदेव ।

तामसी—दुर्दयः ।

राजा—(आत्मगतम् ।) कथम् । यथाभ्यर्चो भव । अत-
न्नु भद्रमुत्तिष्ठमेवमथतामसी प्रत्यने । अस्येनान्तराणा-
मन्वर्ष वृजयनम् ।

भयनेषु मृणामिनेषु वर्षे

द्वितिरक्षार्थमुत्तिष्ठति निबानम् ।

राजा—अलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहरावविमर्दात्पा-
ञ्चष्टम् । (आदातुमिच्छति ।)

उमे—मा खल्विदमवलम्ब्य । कथं गृहीतमनेन । (विस्म-
यादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—किमर्थं प्रतिपिद्धाः स्मः ।

प्रथमा—मृणोतु महाराजः । एषाऽपराजिता मामौषधि-
रस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल
मातापितरायात्मानं च यज्रंविन्वाऽपरो भूमिपतितां न गृह्णाति ।

राजा—अथ गृह्णाति ।

प्रथमा—ततस्तं तपो मृथा दशति ।

राजा—मयनीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यर्क्षकृता विक्रिया ।

उमे—अनेकशः ।

राजा—(सहर्षमाश्रमगतम् ।) कथमिथ सम्पूर्णमपि मे
मतोरघं नामिनन्दामि । (बालं परिष्यज्जने ।)

द्वितीया—सुप्रणे यदि । इमं गृह्णान्तं निषमध्यागृतायै
शकुन्तलायै निवेदयायः ।

(निष्क्रान्ते ।)

बालः—मुञ्च माम् । पादन्म्रानुः सकार्यं गच्छामि ।

राजा—पुत्रक मया सदैव मानरममिनन्दयिष्यति ।

बालः—मम मनु नानो दुष्यन्तः । न त्यम् ।

राजा—(मन्मिमतम् ।) एष विषाद एष प्रत्यापयति ।

अभिधानशानुग्नसम्य सप्तमाह्वानम् ।

राजा—अलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहरावयिमर्दात्पा-
ञ्चष्टम् । (आदातुमिच्छति ।)

उमे—मां खल्विदमवलम्ब्य । कथं गृहीतमनेन । (विस्म-
यादुरोनिक्षितहस्ते परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—किमर्थं प्रतिपिञ्जाः स्मः ।

प्रथमा—भृणोतु महाराजः । एषाऽपरराजिता नामौषधि-
रस्य जातकर्मसमये मगयता मारीचेन दत्ता । एतां किल
मातापितरावात्मानं च यजंयित्वाऽपरो भूमिपतितां न गृह्णाति ।

राजा—अथ गृह्णाति ।

प्रथमा—ततस्तं सर्पो भूत्या दशति ।

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ।

उमे—अनेकशः ।

राजा—(सहर्षमात्मगतम् ।) कथमिषं सम्पूर्णमपि मे
मनोरथं नाभिमन्यामि । (बालं परिष्वजते ।)

द्वितीया—सुव्रते षड्दि । इमं घृत्तान्तं नियमध्यापृतायै
शकुन्तलायै निवेदयाथा ।

(निष्क्रान्ते ।)

बालः—मुञ्च माम् । यावन्मातुः सफाशं गच्छामि ।

राजा—पुत्रक मया सहैव मातरमभिनन्दयिष्यति ।

बालः—मम खलु तातो दुष्यन्तः । न त्वम् ।

राजा—(सस्मितम् ।) एष विद्याद एष प्रत्याययति ।

अभिज्ञानशकुन्तलस्य सप्तमाङ्कात् ।

तेन संस्पृष्टमात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
 संज्ञा मुमोह सहसा धरदानेन तस्य हि ॥१०॥
 निगृह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
 विमुच्ययास्य भुजौ पीनाविर्द्धचयनमब्रवीत् ॥११॥
 दिष्टत्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्मद्यो महाभुज ।
 न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचित्प्रग्रहं गतः ॥१२॥
 गजो वा महिषो वाऽपि पण्डे काले नरोत्तम ।
 नास्ति केवलसर्पेण निर्यग्योनिषु वर्तता ॥१३॥
 गृहीतः कौरवश्रेष्ठ धरदानमिदं मम ।
 तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजगमम् ॥१४॥
 न च कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ।
 दैवं पुरुषकारेण को यच्चयितुमर्हति ॥१५॥
 दैवमेष परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ।
 किन्तु नाद्यानुशोचामि तथाऽऽत्मानं विनाशितम् ॥१६॥
 यथा तु विपिने न्यस्तान् भ्रातॄन् राज्यपरिच्युतान् ।
 विनष्टमप्य मां श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ॥१७॥
 घर्मशीला मया ते हि पाष्यन्ते राज्यगृहिणां ।
 मातरं धैव शोचामि कृपणां पुत्रगृहिणीम् ॥१८॥
 याऽस्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ।
 तस्याः कथं त्वनायाया मद्दिनायादुभुजंगम ॥१९॥

अफलास्मे भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ।
 एवंविधं यद्वा तदा विललाप वृकोदरः ॥२०॥
 भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकश्च विप्रेष्टितुम् ।
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो यमूवाख्यस्यचेतनः ॥२१॥
 द्रौपदी परिप्रच्छ क भोम इति भारत ।
 दृष्ट्वा तस्मै पांचालो विरपातं वृकोदरम् ॥२२॥
 महाभारतस्य वनपर्वतः ।

१७—ब्राह्मणलक्षणम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

[शुष्यतामयमायुष्मन् भ्राता मेऽमितविद्यमा ।
 ययमाहात्म्यं ते दास्यामि सुविचारणम् ॥ १ ॥

तर्प उवाच ।

मादमेनं विमोक्षयामि न चादन्यदपि कामये ।
 प्रदानुचरितानघ व्याहरिष्यसि चेन्मम ॥ २ ॥
 अथ पथादिमोक्षयामि स्नातारं ते वृकोदरम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

मूढि तर्प यथाचार्यं प्रतिपद्यामि ते श्वः ॥ ३ ॥]

शर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्राजन् वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
 प्रयीह्यतिमर्ति त्वां हि यावयैरनुभिमीमहे ॥१॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमाशीलमानृशंस्यं तपो पूणा ।
हरयन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥२॥
येयं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विषयितम् ॥३॥

सर्प उवाच ।

आतुर्यस्य प्रमाणं च सत्यं च ब्राह्मणेय हि ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोधं च यत् ॥४॥
आनृशंस्यमहिंसा च पूणा चैव युधिष्ठिर ।
येयं यथात्र निर्दुःखमसुखं च नराधिप ॥५॥
ताभ्यां हीनं वदं नान्यत्र तदस्तीति लक्षये ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे तु पश्येत्तदम द्विजे तच्च न विगते ॥६॥
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ।
यत्रैतत्तदपने गर्पं वृत्तं न ब्राह्मणः स्मृतः ॥७॥
यत्रैतन्न भवेन्मनं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ।
यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न येन विगर्भानि च ॥८॥
ताभ्यां हीनमनोऽन्यत्र वदं नास्तीति चेदपि ।
एवमेतन्मनं न ताभ्यां हीनं न विगते ॥९॥
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेत्प्रोष्णं न शीतता ।
एवं वै शुभदुःखाभ्यां हीनं नास्ति वदं क्वचित् ॥१०॥

अयं न कालः संप्राप्तः प्रियो यस्ने प्रियंवद ।
 अलंकृत इषाभानि येन संपत्सरः शुभः ॥४॥
 नीहारपद्मो लोहः पृथिवी मरुदमालिनी ।
 जलान्वनुपभोग्यानि सुभगो दृष्यवाहनः ॥५॥
 मयाप्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ।
 मृताप्रयणकाः काले मनो विगतकलमयाः ॥६॥
 प्रापकामा जनरदाः मम्यत्तरगौरसाः ।
 विपरन्नि महीगता यात्रार्थं विजिगीषवः ॥७॥
 सेवमाने दृष्टं मूर्धे दिशमन्तकमेधिताम् ।
 विहीननिकरेव ग्री नोत्तरा दिक् प्रकाशने ॥८॥
 प्रकृष्या हिमकोशादो दूरगुपरच माग्धनम् ।
 वयार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥९॥
 अगन्तुगुणमंगारा मय्याहं स्थानः सुग्राः ।
 दिवताः सुभगादिव्यारुणाः सलिलदुर्भगाः ॥१०॥
 मृदुमूर्धाः सुनीहाराः पद्मयोनाः ममादिताः ।
 गुन्यारण्या हिमव्यस्ता दिवमा भान्नि माग्धनम् ॥११॥
 निवृत्ताश्चाशययनाः पुण्यर्वाणा हिमाग्राः ।
 रानिदृष्टनसागामाग्निगामा गान्नि माग्धनम् ॥१२॥
 गर्वमंशान्नमो माग्धनसागामाग्धनरुदताः ।
 निवृत्तास्तान्य इवादर्शरुदता न प्रकाशने ॥१३॥

पयोधरा लुपतामलिना पीर्यमाख्या न राजने ।
 स्मृतेष्वामपरयामा जल्पने च च शोभने ॥१४॥
 प्रहृष्टा शोभलक्ष्मणो हिमविदरश्च माम्भनम् ।
 प्रयानि परिषमो वायुः क्षाले द्विगुणशीतलः ॥१५॥
 वाय्वच्छतान्पररुणात्रि पद्मगोधुमयन्त्रि च ।
 शोभन्तेऽभ्युदिने सूर्ये मदग्निः क्रीडमारमैः ॥१६॥
 ज्वर्जरुपपातृनिभिः शिरोभिः पूर्णनखलैः ।
 शोभन्ते विविदाक्षम्याः शालयः वनकप्रभाः ॥१७॥
 प्रहृष्टैरपरर्पङ्गिर्हिमनोहारमंशुनैः ।
 दूरमभ्युदिनः सूर्यः शशाङ्क इव जल्पने ॥१८॥
 आघातपीर्यः पूर्वाटे मण्णाङ्गे मर्यादः सुखः ।
 ग्रेसत्तः विविदाक्षम्युरातपः शोभते चित्तो ॥१९॥
 अक्षरपापनिषान्नैः विविदप्रतिप्रशमला ।
 वनानां शोभने भूमिर्विविष्टतण्यातपा ॥२०॥
 शृष्टम् सुविपुलं शीतमुदकं क्षिरदः सुखम् ।
 क्षत्पन्तनृपितो वन्यः प्रतिमंहरते करम् ॥२१॥
 एते हि मधुषामोना विहगा जलधारिणः ।
 नाशगाहन्ति सलिलमप्रगण्यमा इवाहवम् ॥२२॥
 अक्षरपापतमोनद्या जीहारतममाश्रुताः ।
 प्रसप्ता इव क्षत्पन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥२३॥

पापमण्डलमलिला मृतविज्ञेयसारसाः ।
 हिमार्द्रवालुकास्तीरैः सरितो भान्ति माम्प्रतम् ॥२३॥
 तुषारपतनाच्चैव मृदुन्वाद्वास्करस्य च ।
 शैलपादगाग्रस्थमपि प्रायेण रमवज्जलम् ॥२४॥
 जराभर्कुरितैः पत्रैः शीर्णकेसरकर्णिकैः ।
 नालशेषा त्रिमध्यस्था न भान्ति कमलाकराः ॥२५॥
 वादनीकीयसमायणस्यारण्यकाण्डतः ।

२०—पार्वतीपरोक्षा ।

अधाजिनापादधरः प्रगल्भयागू-
 ज्यलस्रिय शालमयेन तेजसा ।
 विवेश कश्चिज्जदिलहनपोदनं
 शरीरपद्मः प्रथमाभमो यथा ॥१॥
 तमानिधेयी बहुमानपूर्वया
 मर्पया प्रयुदियाग पार्यती ।
 भवन्ति माम्प्रेऽपि निविष्टमेतर्गा
 वयुर्निगेपेप्यनिगौर्याः क्रियाः ॥२॥
 विपित्रयुक्ता परिपृष्टा मत्क्रियां
 परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
 उमा न परगङ्गागुदैव वसुधा
 प्रपक्रमे वयमुमनुज्जितक्रमः ॥३॥

एषि क्रियार्थं सुलभं सविष्कृतं
जलान्पि स्नानदिपिष्यमाणि मे ।
एषि स्वरावस्था तपसि प्रवर्तते
शरीरमायं ब्रह्म धर्मसाधनम् ॥४॥

यदुत्पत्तेः शार्धनि वापृष्टापे
न त्वमिष्यस्वभिन्नारि तच्छयः ।
तथाहि मे शोलमुदारदर्शने
तपस्विनामप्युपदेशतां ममम् ॥५॥

प्रमुपनासः सारविरोपमात्मना
म मां परं मत्प्रतिपमसुहृदि ।
यतः मतां तत्प्रमगात्रि संगतं
मनीषिभिः साध्यददीनमुच्यते ॥६॥

धनोऽत्र किंविद्मयती बहुचमां
दिगातिमायाद्रूपपन्नपापलाः ।
अथ जनः प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद्दृश्यं प्रतिष्यतुमर्हमि ॥७॥

शुले प्रमृतिः प्रथमस्य वेधस-
न्निर्लोकमौन्दर्यमिवोदितं यशुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं मयं वय-
स्तपःफलं स्वात्किमतः परं वद ॥८॥

दिषं यदि प्रार्थयसे धृया अमः
 पितुः प्रदेशास्तव देवमूमयः ।
 अधोपयन्तारमलं समाधिना
 न रत्नमन्विष्यन्ति मृग्यते हि तत् ॥६॥

निवेदितं निरवसितेन सोष्मणा
 मनस्तु मे संशयमेव गाहने ।
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
 भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥१०॥

किपञ्चिरं आम्पसि गौरि विद्यते
 ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।
 तदर्धभागेन लभस्य काञ्चितं
 वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥११॥

सखी तदीया तमुवाच वर्णिमं
 निषोद्य साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
 अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
 पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥१२॥

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
 सखीभिरस्योत्तरमोक्षितामिमाम् ।
 तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखी

सखी सखी न कदापि न कदापि ॥१३॥

इयं तेऽन्या पुरतो विहम्पना
 यदृद्धया धारणराजहार्यया ।
 विलोक्य वृद्धोचमधिष्ठितं त्वया
 महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥१६॥

षण्डुरिक्पाद्यमलक्षयजन्मता
 दिगंबरत्येन निवेदितं यत् ।
 यरेषु यद्दालमृगाच्च मृग्यते
 तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिंशोपने ॥२०॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं
 न चेति नूनं यत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ।
 अक्षोक्तमामान्यमपि त्वद्वहेतुर्न
 द्विषन्ति मन्दारपरितं महारमनाम् ॥२१॥

विपश्यन्तीकारपोषमंगलं
 निवेद्यते मृत्तिसमुत्सुक्येन या ।
 जगद्धरकस्तत्र निराश्रितः सतः
 किमेतिराशोऽहताग्मशृङ्गिभिः ॥२२॥

अर्चिषः सन् प्रभवः न मन्ददा
 त्रिंशोक्तयः तितृप्तप्रगोषरः ।
 न भीषत्यः शिव इत्युदीर्यते
 न मन्ति पाषाणोविदः विवाकिनः ॥२३॥

विभूषणोद्गमि विनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्पादपधेनुशेखर
न विश्वभूतैरपधार्यते यदुः ॥२४॥

तदंगसंसर्गमवाप्य कथयते
ध्रुवं पिताभस्म रजोविशुद्धये ।
तथा हि मृत्याभिनयक्रियाच्युतं
विलिप्यते मौलिभिरम्परीकसाम् ॥२५॥

अमम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः
प्रभिलदिग्यारण्यवाहनो वृषा ।
करोति पादायुपगम्य मौलिना
विनिव्रमन्दाररजोरणाद्गुह्यो ॥२६॥

विषद्यता दोषमपि च्युतात्मना
स्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मसुखोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥२७॥

अर्हं विषादेन यथाश्रुतस्त्वया
तथाविद्यस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भाषेकरसं मनः स्थितं
न कामदृशिर्वचनीयमीक्षते ॥२८॥

निवार्यतामालि किमप्ययं बहुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥२९॥
इतो गमिष्याम्यथवेति धादिनी
यथास्त याला स्तनभिन्नयस्कला ।
स्वरूपमास्थाप च तां शूनस्मितः
समाललाम्ये धृपराजकेतनः ॥३०॥

अथ प्रभृत्यनघताङ्गि तयास्मि दासः
 प्रोतश्नपोभिरिनि यादिनि चन्द्रमौलौ ।
 यद्वाप सा नियमजं क्षममुत्ससर्ज
 फलेयः फलेन हि पुनर्नयतां विधत्ते ॥३१॥

कुमारस्तन्मपस्य पंचमसंगताः ।

२१—राजकुमारसम्भवः ।

प्रत्यक्षः ।

तेषु धैर्यमुत्तरमानेषु क्रमेणोदयानि हृत्पट्टिण्णकेमरी,
सिन्धुपराश्रयतो, गुह्यप्रजागरी, गान्धारीधिपगन्धद्विपट्ट-
पादली, साट्टपट्टपट्टपट्टो मातृगन्धमीश्वरानन्दः प्रतापशील
इति प्रदिशान्तरमात्र, प्रमादरूप्यतो नाम राजाधिराजः । यो
राज्यांगमंगीन्धमिच्छिमन्त्र इव मलानीय सुमोक्ष धनानि ।

ततश्च प्राप्ते ज्यैष्ठ्ये मासि बहुलपक्षद्वादश्यां प्यतीने
प्रदोषसमये समाकुरुतेति सुपायौचने संहसैवान्तःपुरे समुद-
पादि कोलाहलः स्त्रीजनस्य । निर्गत्य च ससंभ्रमं पशोवत्याः
स्वयमेव हृदयनिर्विशेषा घात्र्याः सुना मुयात्रेति नात्रा राहः
पादयोर्निपत्य "देव दिष्ट्या वर्धसे द्वितीयसुतजन्मना" इति
व्याहरन्ती पूर्णपार्श्वं जहार ।

अस्मिन्नेव च काले राहः परमसम्मतो दर्शितप्रभायः
सकलगणकमध्ये महितो हितश्च गणकस्तारको नाम समुप-
ख्यं विनापितयान् । "देव, ध्येताम् । मान्धाना किलौषधिषे
प्यतीपातादि सर्वं दोषरहितेऽहनि । सर्वेष्वस्वानस्थिते-
ष्वेवं गृहेषु रंरशि लग्ने भेजे जन्म । अर्थाकतोऽस्मिन्मन्तराले
माजनि जगति कधिदपरः । सत्तानां चक्रपर्सिनामप्रणी
अकवर्निचिद्धानां महारत्नानां च भाजनं, सत्तानां सागरापी
पालयिता, सत्ततन्तूनां सर्वेषां प्रवर्तयिता, सतसतिसमः,
सुनोऽयं देवस्य जातः" इति ।

प्रायतनं समस्यामिपरिजनो निर्विशेषाल्लवृष्टः समान-
शिष्टाशिष्टजनः प्रवृत्तसकलकटकलोकः पुनर्जन्मोन्मयो महान् ।
जल्प्योऽप्युन्मादिन्य इव रमण्यो रेणुः । विद्वांमोऽपि मत्ता
इष्यामानं विमस्मकः । सर्वस्यैव दशै गरपतिः । दिशि दिशि
बुधैरकोपा इषानुव्यस्त लोकेन प्रविणराशयः ।

अनिकामनि काले धार्मीकराहुमुलितगने पंचपाशि पदामि
प्रपञ्च्युनि हर्षे, वष्टं वरंमयनरति च राज्यवर्धने, देवी पशोवती
गर्भेणापच देवी राज्यधियिम् । पूर्णेषु प्रमपरियनेषु हंसमपुर-
करां गरुडमित्र शशूद, प्रयावप्रविर्णी रत्नजातिमिव येना,
मरुमन्त्रनयनान्द्रकादिणीं चन्द्रमेधामिव प्रतिपन्, प्रगूत-

वर्णी दुर्दितम् । यथा द्विपोऽसुतपोऽपरि ज्ञानयोरिषैकाय-
लीलतया भिन्नयामराजत ।

महाकविकण्डस्य हर्षचरितान् ।

२३-दूतहनुमान् ।

यस्य विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः ।
 पर्यन्ताटप्यमृकानु पुप्सुषे यत्र राघवौ ॥ १ ॥
 कपिरूपं परिस्पृश्य हनुमान्माग्न्यात्मजः ।
 भित्तिरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कविः ॥ २ ॥
 नतरय हनुमान्वाचा रत्नदण्डया सुमनोशया ।
 विर्मातयद्रुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ॥ ३ ॥
 आश्रमापे च तो पीरी यथापत्प्रशंस च ।
 सन्मूढ्य विधियद्भीरी हनुमान्बानरोत्तमः ॥ ४ ॥
 उवाच कामनो वाक्यं मृदु सत्यपराममी ।
 राजर्षिदेयश्रुतिमी तापमी संश्लिष्यतो ॥ ५ ॥
 देशं कथमिमं प्राप्नो भवन्तो धरवर्णिनौ ।
 ग्रामयन्तौ मृगगणानन्यांश्च धनचारिणः ॥ ६ ॥
 पम्पातीररुहान्वृक्षान्पीचमाणौ समन्ततः ।
 इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तरस्विनौ ॥ ७ ॥
 धैर्यवन्तौ सुपर्णाभौ कौ युषां शोरवाससौ ।
 निःश्वसन्तौ धरमुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः ॥ ८ ॥

मिहविमेचिनी धीरी मटापलपराक्रमी ।
 शक्रापापनिमे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ ॥ ६ ॥
 श्रीमन्नी रूपमम्पती गृध्रमश्रेष्ठविक्रमी ।
 हस्तिहस्तोपमभुजौ युतिमन्नी नरपंथी ॥ ७ ॥
 प्रमथा पर्यतेन्द्रोऽमी युधयोश्चभामिनः ।
 राज्याहीयनरमण्यौ कथं देशनिद्रागता ॥ ८ ॥
 पद्मपद्मचक्षु धीरी जटामण्डलधारिणी ।
 अन्योन्यमदृशौ धीरी देवलोकादिद्रागता ॥ ९ ॥
 यदृच्छयेष सम्प्राप्तौ चन्द्रमूर्त्यौ वस्तुन्धराम् ।
 विशालवक्षसौ धीरी मानुषौ देवरूपिणौ ॥ १० ॥
 आयतारच सुषुप्ताश्च बाहवः परिघोपमाः ।
 सर्वभूषणभूषाहाः किमर्थं न विभूषिताः ॥ ११ ॥
 इमे च धनुषी चित्रे रत्नक्षणे चित्रानुलेपने ।
 प्रकाशेते यथेन्द्रस्य धज्जे हेमविभूषिते ॥ १२ ॥
 सम्पूर्णश्च शितैर्षाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः ।
 जीवितान्तकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पद्मगैः ॥ १३ ॥
 महाप्रमाणौ विपुलौ तटशटकभूषणौ ।
 खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव ॥ १४ ॥
 एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषतः ।
 सुग्रीवो नाम धर्मात्मा करिचक्रानरपुंगवः ॥ १५ ॥

अविस्तरममन्दिग्यमयित्वाप्यनमस्ययम् ।
 उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं धर्मेण मध्यमस्वरम् ॥२६॥
 संस्कारमममप्यशामद्रुनामयित्वाप्यनाम् ।
 एषारयति कल्याणी वाचं हृदयहृदिणीम् ॥२७॥
 अनया चित्रया वाचा प्रस्थानध्यशुनरयया ।
 कस्य नाराप्यते चित्तद्रुणनामेररेरपि ॥२८॥
 एयंविषो यस्य दूनो न भयेत्पार्थिवस्य तु ।
 सिद्धयन्ति हि कथंनस्य कार्याणां गनयोऽनघ ॥२९॥
 एयंगुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यमाधकाः ।
 तस्य सिध्यन्ति मर्षेऽर्था दूनवाक्यप्रशोदिताः ॥३०॥
 एयमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिधं कपिम् ।
 अभ्यभाषनवाक्यशो वाक्यजंपवनात्मजम् ॥३१॥
 विदिता नो गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः ।
 तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥३२॥
 यथा ध्रुवीपि हनुमन्सुग्रीववचनादिह ।
 तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥३३॥

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य

प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ।

मनः सामाधाय, जयोपपत्तौ

सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥३४॥

वाल्मीकीयरामायणस्य किञ्चिन्धाकाण्डतः ।

अविस्तरमसन्दिग्धमविलम्बितमव्ययम् ।
 उरःस्थं कण्ठमं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम् ॥२६॥
 संस्कारक्रमसम्पन्नामद्भुतामविलम्बिताम् ।
 उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहृषिणीम् ॥२७॥
 अमया चिञ्चया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनरथया ।
 कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥२८॥
 एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ।
 सिद्धयन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥२९॥
 एवंगुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ।
 तस्य सिध्यन्ति सर्वेऽर्था दूनवाक्यप्रचोदिताः ॥३०॥
 एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ।
 अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥३१॥
 विदिता नौ गुणा विष्ठन्सुग्रीवस्य महात्मनः ।
 तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥३२॥
 यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह ।
 तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥३३॥

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य

प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ।

मनः सामाधाय, जयोपपत्तौ

सम्यग् तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥३४॥

वाल्मीकीयरामायणस्य किञ्चिदुपार्कः ।

२४-मेघः ।

गर्जन्ति शैलाशिखरेषु विलाम्बिषिम्पा
मेघा विपुक्तघनिता हृदयानुकाराः ।
पेषां रघेण सहस्रोत्पतितैर्मयूरैः
सर्वं घीड्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥१॥

पवनचपलयोगः स्थूलधाराशरीरः
रगनिगपटहनादः स्वष्टविद्युत्पनाकः ।
हरति करममूर्धं स्वे शशाङ्कस्य मेघो
नृप इव पुरमध्ये मन्दर्पायस्य शश्रङ्गः ॥२॥

उत्समति मति ययति
गर्जति मेघः करोति तिनिरीदम् ।
प्रथमधीरिव पुरुषः

करोति रूपाण्यनेकानि ॥३॥

तालीषु तारं विटपेषु मन्द्रं
शिलासु कर्चं मलिलेषु वरदम् ।
मङ्गीतवीणा इव ताड्यमाना—
स्नालानुसारेण पतन्ति भाग्य ॥४॥

२५—व्याधवृत्तम् ।

(शुकः कथयति ।) अत्सीद्य मे मनसि । ग्रहो मोहनाय-
मेतेषां जीवितं साधुजनविगर्हितं च चरितम् । तथा हि । पुरुष-
पिथितोपहारे धर्मबुद्धिः । आहारः साधुजननिन्दितो मधुमां-
सादिः । धर्मो मृगया । शास्त्रं शिवायनम् । समुपदेष्टाऽऽस-
सतां कोशिकाः । प्रज्ञा शकुनिज्ञानम् । परिचिताः श्वानः ।
राज्यं शून्यास्यदृषीषु । आपानकमुत्सवः । मिथ्याणि मूर्खकर्मसा-
धनानि धनूँषि । सहाया विषदिग्धमुन्ना भुजंगा इव सायकाः ।
गीतमुत्सादकारि मुग्धमृगाणाम् । कलत्राणि बन्दीशुद्धीनाः
पर्योषितः । कूटममिः शार्दूलैः सह संवासः । पशुदधिरेणु
देयतार्चनम् । मोक्षेन बलिकर्म । बौधेण जीवनम् । मूषणानि
भुजंगमणयः । पनमज्रमदैरङ्गराजः । यस्मिन्नेव कानेन निप-
सन्ति तदेयोत्थातमूनमशेषतः कुर्यन्ते ।

कादम्बरीतः ।

२६—चन्द्रापीडस्य विद्यामन्दिरप्रवेशस्तथा च सकलविद्याभ्यासः ।

तारापीडः श्रीशारदासंगविद्यानार्यं बहिनंगरात्रनुगमिमध-
कोशमावायाममतिमहतातुदिनगिरिशिखरमासानुकारिणापुषा-
प्राकारमगङ्गेन परिप्लुतं, अनुप्राकारमाहिनेन महता
गङ्गेन परिवेष्टितं, अतिरुद्रकपाटमण्डपं, उदात्तैश्च द्वार-
मण्डपैश्च युज्यमानं, अथःकलित-
चमरागाद्यद्वारं विद्यामन्दिरमकारयन् । नार्य-
ः च सर्वदेवयन्तमतिमहान्मन्त्रमभिप्रेतन् । तत्रैव

२५—व्याधवृत्तम् ।

(शुक्रः कथयति ।) आसीद्य मे मनसि । अहो मोहप्राय-
मतेषां जीयितं साधुजनविगर्हितं च चरितम् । तथा हि । पुण्य-
पिशितोपहारे धर्मशुद्धिः । आहारः साधुजननिन्दितो मधुश-
सादिः । धर्मो मृगया । शास्त्रं शिवास्तम् । समुपदेष्टारः सद्-
सत्तां कोशिकाः । मन्त्रा शङ्कुनिष्ठानम् । परिचिताः इयानः ।
राज्यं शून्यास्यटपीषु । आपानकमुन्तयः । मित्राणि मूर्कमस्ता-
घनानि घनूँरि । सदाया विषदिग्धमुद्या भुजंगा इय सायकाः ।
गीतमुन्तादकारि मुग्धमृगाणाम् । कलत्राणि बन्दीशूहीनाः
परपोषिताः । कृतात्मभिः शार्दूलैः सह संयासः । पशुदपिरेण
देवनाचनम् । मोक्षेन बलिकर्म । शार्पेण जीयनम् । मृग्यानि
भुजंगमणयः । धनगजमदैरङ्गराजः । यस्मिन्नेव कानेन निप-
सन्ति तदेयोन्धातमूषमशेषतः कुर्यते ।

कादम्बरीना ।

२६—चन्द्रापीडस्य विद्यामन्दिरप्रवेशस्तथा च सकलविद्याभ्यासः ।

तातापीडः श्रीहान्वास्तंगविद्यानाथं बहिनंगराश्रुतिप्रमथं-
श्रीशमात्रायाममतिमहतातुङ्गिनिगिरिशिखरमातानुकारिणापुष्पा-
घयलेन प्राकारमण्डलेन परिपूर्णं, अनुप्राकारमादिनेन महता
परिष्ठापकलेन परियेष्टितं, अनिरुद्धकपाटगंपुटं, उद्भातितैरद्वार-
प्रवेशं, पदाम्बुगोपलयेन नुरगवाह्यानीविधानं, अथःकद्वित-
व्यापामण्डलं, धमरागावाहारं विद्यामन्दिरमकारयत् । सर्व-
विद्याचार्यान्तां च सम्पदे यन्ममतिमहाग्नमम्बनिष्ठम् । तत्ररथं

द्वापरीहस्य विधानमिदमप्यवेद्यस्याथ स सकलाविद्याभ्यासः ८३
 तं केसरिकिञ्चोरिकमिष पञ्चरस्यतं कृत्या प्रतिविद्यनिर्गमं, आ-
 यंभुनपुनश्चापपरिञ्जनपरिघातं, अपनीताद्येपरिमुञ्जनकीडा-
 लहं, धनन्धमनसं, अपित्तविधोपादानार्थमाचार्येभ्यश्च-
 पीठं शोभने दिवसे वैशम्पात्यनद्वितीयमर्पणाम्बभूय । प्रति-
 योन्धायेन्धाया सह वितासज्जत्या विरलपरिञ्जनस्यवैय-
 नमाद्येकपामास यथा ।

यन्त्रापीडोऽन्वनन्वहृदयतया तथा निदन्त्रिको राजाऽचिरे-
 श्वैव कालेन यथात्मनान्नकोशलं प्रकटयद्भिः पात्रपश्यादुपजा-
 योमताईरजायैदरदिरयनान्नः सर्वा विद्या ज्ञप्ताह । मयिदप्यं
 रपातिनिर्मले तस्मिन्नांयक्राम सकलाकलापः । तथा दि-
 पदे वाक्ये प्रमाणे धर्मद्वारे राजनीतिषु व्याशामदिद्यासु
 धावचक्रधर्मकृपाणकृतितोमत्परत्तुगदामभूतिषु सर्वेष्व्यासु-
 यविद्येरेषु रपयसांषु गजदृष्टेषु गुरंगमेषु धीरायेषुमुत्तजकां-
 स्यमानदुर्गुत्तमभूतिषु बाघेषु भरतादिरपीनेषु नृचराख्येषु
 नारदीयमभूतिषु गाल्धर्बदेदविद्येरेषु इतिगिहारां गुरग-
 बसोक्ताने पुष्पलक्षणेषु विप्रधर्मणि पञ्चदंष्ट्रे पुस्तकप्यापारे
 सैकधर्माणि सर्वांषु चतुक्कलासु यनुनिदतज्ञाने वास्तुविद्यास्वायुर्वेदे
 रत्नपरीक्षासु शारकर्मणि इलाज्यागारे वास्तुविद्यास्वायुर्वेदे
 पञ्चप्रयोगे विरापदरले गरले संपने न्युक्तिप्यायेदले रतितन्त्रे-
 प्यिगुजाले कलासु नाटकेष्वार्याविद्यासु काम्येषु महाभारत-
 पुण्यदेविदातरामाचरेषु सधर्तनिषु तप्येदेयमागसु
 सर्वसंज्ञासु तप्येदिरंषु द्वादन्त्येष्वपि कलाविद्येरेषु पर-
 शीरुतमकाय ।

गद्यत्रा वास्तुजगन्मन्त्रज्ञो वृक्षोदरस्थेव शिंशुष पया-
 विषंभूष तप्येदेविस्मयजननी महान्भारता । यद्वदप्या-
 गीहताम्यनेन वायव्यापकमितवर्धनस्तदावनताका । तद्व-

लुरे, मुखरः A leader. निशम्य Hearing. कापुरुषः
कुत्सितः पुरुषः A bad man. प्रती० Remedy.

Page 4. सदसि In the assembly. व्यसनं Attachment.
एकचित्तीभूय With one mind. च्चि Formation-
संहतिः A collection or union. कार्य० Accomplishes the
object. गुण० Turned into the state of a rope. चक्षु०
Gone behind the range of seeing ; could not be seen.
लुब्धका A hunter. कार्य० On account of the cause and
effect, with some object in view. आलोच्य Having
decided or thought विवरः A hole. अपायः Harm.
चकितः Startled. प्रत्यभि० Having recognised. ससंभ्रमं
Horrribly.

Page 5. प्राप्तन Previous or former. परीतापः Tor-
ment, affliction व्यसनं A calamity. वेदिनाम् Of the
human beings मा मैवम् No, not so तावत् पाक्ष्यालंकारे
Just. दिनशि pre third pres sing. of द्विद् 7th conj.
I cut. यथाशक्ति शक्तिमनतिक्रम्य यथा स्वात्तया अद्यपीमावः
According to my strength. स्तद्वत् Cut वारान् The
word is always used in the plural number and be-
longs to the masculine gender A wife अगस्त्यं Said.
सोढुं or सहिषुं Inf of मद् to bear. प्राज्ञः A wise man.
वत्सृजेन् Should abandon विनाशो भावे सप्तमी When
the death is certain मलवादिना Dirty, adjective to
कायेन ।

Page 6. दूरं Very great = the difference. चक्ष-
विषमि Momentary. अस्थान्तस्थाविनः Permanent. पुनः

dential talks स्थानभ्रष्टा: Fallen from their position or place. मनस्विनः To a spirited person. विषयः Territory or country. प्रहरणं A weapon. गाहते Enters. द्विपेन्द्ररुचिरं The blood of the lord of elephants. मुनिरुपिष्ठं Well observed. आख्या Name (by name कर्तृगौर). कूर्मः A tortoise.

Page 9. अमण्णं Said. वृत्तिः Means of maintenance. अम्पागतः A guest. जगाद् Perfect of गद् to speak said 'धुरीणः A leader foremost. कारुण्यरत्नाकरः An ocean of kindness. मूपिकरात्रः The word रात्र् at the end of a वत्सु०; compound is changed to रात्र. परित्राजकः The residence of a recluse नागदन्तः A peg. उद्वलुत्य Having jumped. प्रत्यहम् Every day अश्वयी० अहनि अहनि. जंजरं By a piece of an old bamboo. विरक्तः Indifferent, unattached अन्यासक्तः Attached or attending to something else

Page 10. केना-तुल्यम् Impersonal construction. There must be some reason. खनित्रम् A spade. अक्षमः Unable. सत्रासम् Fearfully. अवरम् Inferior वञ्चनम् Deception. प्राणैः By life Always used in plural अनलः Fire. उपचारपरिघृष्टः Devoid of civility, uncourteous.

Page 11. न्हियम् Shame, accusative singular. परिभवः Insult. निर्वेदः Deep dependency निर्विरणः Despondent, depressed. शुचं एति Goes to pain, is grieved. आस्पदम् Place, resort. विमृश्य Thinking. पिएडेन With

Page 15. मापगमाः Attended with dissociation. मंगुरम् Brittle, Transitory रमायनम् Elixir, balm. निकृपप्रावा Touchstone. अम्यर्ण इत्वा Going near. चङ्च्वाः With beak. कच्छपः Tortoise. तूर्ण, द्राक्, शीघ्रं Soon. कर्तुरिका-कर्तुरी-कर्तुरी Scissors, a small dagger. अन्तिकम् Near.

Page 16. असमीक्ष्यकारिणः Rashly doing an action. प्रुवाणि What is certain, a thing actually in hand.

३—उपदेशः ।

सिद्धा-यान् Extremely potent in the means of getting the aims of life unobtained and preserving those obtained. प्रश्नो० By means of this necklace of jewels in the form of questions and answers उपादेयम् Fit to be accepted हेयम् Fit to be abandoned. अनवघम् Flawless, blameless विरतिः Non-attachment, disaffection.

Page 17. योपित् Woman अर्चते Is pained. अविशद् One who is doubtful. विविक्षा Desiderative noun from विज् forgiveness. शस्तम् Praiseworthy प्रशस्तम् कमला Wealth

Page 18. प्राणात् Generally used in the plural.

४—अयोध्यावर्णनम् ।

स्कीतः P p p. of स्थाय, prosperous. आयता Long आवासयामास Inhabited. कपाटो Possessed of gates and arches. सुवि० शाम् Market places well laid out. शिल्पी

out noble conduct. निरामित Heard. अभिजनः Lin-
 १२१. पर्यायः A mode, way. देहबंधः Bodily fram-
 निनादः Notes or sound.

Page 22. चिबुकम् Chin संबदति, अनुहरति, अनुकरोति
 Resembles. अभिव्यज्यते Can be clearly seen. प्रति-
 विम्बता Image, reflection. पुरयानुभावः Holy majesty
 bearing. पारिप्लवम् Fickle, perplexed. अभ्यर्ण P. p. १
 of अद्, dear. मेभ्यः Sacrificial.

Page 23. दौहित्रः The daughter's son प्रणीतः
 Composed. प्रकाशितः Published सन्दर्भान्तरेण Into
 separate episode. अभिनेयार्थः Fit to be shown on the
 stage. प्रयोजयिष्यति Will represent on the stage
 आकृतकरम् Exciting curiosity. आस्था Care. अन्तेवासि-
 नाम् Of students. आनुयायिकः Follower, escort. अप्रमा-
 दार्थं To guard against mischance

Page 24. यमघ्नौ Twins पर्यन्तः End अलीकः Dis-
 trusted on account of the false popular scandals
 निर्वासिता Banished. देवः Born of the sacrificial
 ground. दैवः The adverse turn of the cruel fate
 परिभवः Insult. व्यथा Agony, pain कड्यादूगणः A
 group of rawfish-eaters शरक्षम् A protector, help
 असकृत् More than once. पशुसमाम्नायः A book on zoo-
 logy or a work giving the names of beasts. सायामिकम्
 A book on warfare

Page 25. शरपम् Grass. शकृत्पिण्डकः Balls of dung
 अजिनम् Skin dress. सकीतुकः With curiosity, mo-

clergy and restraints प्राचेतसः A action of वरुण-
वाह्मीकि. कवचिनः Armoured warriors दृष्टिन्. Club-
holders निर्वणितः Quiver-bearers सत्पार्य Almost like
that. प्रत्ययः Belief, faith उज्ज्वल Great mighty.

Page 25. मन्त्रोपनानि Exciting विभीषिक Threat-
ening. सोष्टैः Be lumps of earth रोहितः Near वराक
Poor animal सोदण्डः Hard hearted and cruel आयुः
Lines of armed men हृष्ट Proud, arrogant. अरिबि-
मर्दनः The destroyer of foes आसिप्तहृदयः His mind
being attracted by a curiosity to behold the charin-
ing eastern forests वदगहनम् A thicket of trees
हृन्म Indelible, enough तज्यन्ति Threaten विस्तृ-
रन्ति Are flashing.

६—सुदृढयमम् ।

Page 27. सुदृढः Common to low people : प्राकृतः
An ordinary person. विवशबोधयन्तं Overcome with
passion or getting unnerved : मदयत्सि You do not
check इन्द्रियोपज्ञवः Perturbation of the senses निह-
सुदृढा Adversion to अमिनिवेशः Ardent longing
अरुचिः Disliking संस्कारः Education, training. मनुदृढा
Wisdom, enlightenment : रागाः Are soiled by the
influence of passion. प्रमादः Carelessness, inattention.
विगहः Absent mindedness. अनार्या Wicked or kna-
vish girl.

७—यस्त्रयिषामदर्शनम्

हवस्त्राः Proficient in the use of arms or missiles.

Page 28. कुटुसत्तम Best of Kurus, धृतराष्ट्र. मारुद्वाज
Descendant of मरुद्वाज, द्रोण. सुतर् O son of a female
slave, विदुर. मापयामास Measured. रंगमूमी In the
arena. प्रेक्षागारम् An auditorium, a theatre रक्ष
A guard or a chamber. मञ्चाः Couches, sofas. विपुलाः
Commodious lofty and costly platforms or palanquins.

Page 29. मुक्ताः Studded with a net-work of
pearls. वैदूर्यमणिः Decorated with lapis lazuli or वैदूर्य
gems. शतकुम्भमयम् Made of gold. सप्रेष्याः With
ladies-in-waiting. सपरिच्छदाः With the retinue or
paraphernalia. वादित्रैः With musical instruments.
स्मिन्मधुः With white beard. शुक्लमाल्यानुलेपनः With
white garlands and sandal paste. वध्वांगुलित्राणाः
Provided with finger guards. वदकक्षाः With loins
girt. वदतूणाः With quivers. अनुग्रेष्ठम् In order of
seniority. घृष्टम् Boldly. वास्तां चक्षुः Continued looking
on रम A particle. क्षापयितुं सृष्टैः Cleverly discharged.
वाग्भिः By horses.

Page 30. गन्धर्वनगराकारम् Having the form of an
imaginary city in the sky विस्मितामबन्=विस्मिता अमबन्
मार्गाः Modes or feats रथचर्या Fighting from within
the chariot. चर्म A shield. त्मरुमार्गाः Feats in sword-
drill चेदः moved about perfect third person plural
of चर. पारद्वारणिः The mother of पारद्वर, कुन्ती.
धरणिः means the two sacred sticks by rubbing which
against each other the sacrificial fire is produced ;

विदः Well-versed in lore. विलुप्यते Is robbed or ruined. अपररात्रेषु In the latter part of the night. अर्थकृच्छ्रेषु In pecuniary difficulties. निःश्रेयसम् A great help, निरिचतं श्रेयः नि०. शृजु. Honest.

Page 34. अवदाताः Pare, p. p. p. of दे. मुक्तम् वेतनम् Pay. ईयुषाम् Going. मृत्युमी० Dying. Perf. part. of इ to go, ईयिषस्. जवेन In speed, swiftly. त्रिविधम् मंत्रकोषमुत्सात्मकम् or प्रमुमन्त्रोत्साहात्मकम् Mastery, counsel and energy or counsel, treasury and army. जिगीषसे Desider. desire to conquer. कोष्ठम् Granary, store-room. आयः Finance. अमीदणम् Frequently. दुर्गन्तान् Poor.

Page 35. विरां पते O lord of men. अमप्राप्तव्यवहारः Inexperienced, raw. सुखं पथते Becomes happy, prospera.

१०—समस्या ।

Page 36 समस्या Proposing part of a stanza to another to be completed. विलोचनः Blind. सत्वे In spirit, energy or power उपकरणम् Means, materials. मूर्जवसनः Putting on bark garments. पायोधिः The ocean. कशा० In the fold of the lotus-like palm of his hand. बन्धिना Tied, bound. चरणविकसः Maimed, lame, without thighs.

Page 37. तरणोयः To be crowned. पौत्रस्त्यः विपक्षः रावणः the enemy पदानिः Walking on foot, pedestrain. अवधीन् killed. मनोः Beautiful. गात्रयष्टिः Rudely

विदः Well-versed in lore. विलुप्यते Is robbed or ruined. अपररात्रेण In the latter part of the night. अर्थकृच्छ्रेषु In pecuniary difficulties. निःशेषसम् A great help, निरिषतं श्रेयः निः. श्रुः. Honest.

Page 31 अवदाताः Pure, p. p. p. of दे. भुजाम् वेदनम् Pay. गन्तुम् Going. मृत्युमी० Dying. Perl. part. of इ to go, ईयिषस्, जवेन In speed, swiftly. त्रिषिषम् मंत्रकोषपुत्र्यात्मकम् or प्रभुमन्त्रोत्पादकम् Mastery, counsel and energy or counsel, treasury and army. विगीषते Desider. desire to conquer. कोट्यम् Granary, store-room. आवः Finances. अमीरम् Frequently. दुर्गम् Poor

Page 33 विरा पते A kind of man अग्रजन्मवहारः Inexperienced, raw सुखं वपते Becomes happy, prospers.

१०—समस्या ।

Page 35 समस्या Proposing part of a stanza to another to be completed. विप्रोचनः Blind. शक्ति In spirit, energy or power इदमरण्यम् Means materials. मूर्ध्न्यवसनः Putting on back garments. बाधोधिः The woman. हस्तः In the fold of the lotus-like palm of his hand. समिता Timid, bound. अणुविह्वलः Maimed, lame, without thigh.

Page 37. वारणोदः To be aroused. वीरान्धः विरहः गच्छतः the enemy वदति Walking on foot, pedestrian. अचरन् १००० मनोः Beautiful. शत्रुवतिः Fidelity

गुं० Sweetly humming. मितिन्द्रे Towards the base. मौनं
 वषागीः Do not be silent-clouded. वदन्त्यगुरुवः The
 highest of donors. कस्य Sweet notes. मात्रान्वरांक्ष्य
 Taking you to be one of the same class or kind.
 अभ्रायितेन Appearing like a cloud. तावकम् तव Your.
 अख्यं Ocean. अर्धं धीरध्वनिभिः Enough of your deep
 thunders नीरद् O cloud. मासिकः गर्भः Foetus one
 month old वारसुः Elephant. मध्येष्ठरम् In the womb-
 समुच्छलति Throbs, stirs. न पराञ्चलन्ति Are never re-
 tracted रदाः Teeth, tusks. वंशप्रवः Made of a bam-
 boo, born of a good family. गुणवान् Possessing
 qualities, with strings. संगविरोपेण On account of
 good company, some particular accompaniment.

Page 40. न० The staff of a lute never attains
 greatness without the gourd. निखिलः० As garlic, the
 best of all medicines, is censured only on account of
 its violent smell. उर्वी गुर्वी The earth is greater. जग-
 दण्डम् The egg of the universe. प्रलये In the dissolu-
 tion of the world. लेदि Licks ; संक्षिप्य Folding it
 together. वदन्त्यन्ति Deceive. कारयपि O earth. अपेक्षा
 Interest. उन्नतः High, high-minded. चन्द्रजायाः स्रोतसि
 Into the stream of the Ganges.

Page 41. गिरि० O cub of the king of elephants,
 filled with great pride you should never move about
 the caves of the mountains. यदि० If the young lion, a
 suckling, is awakened, the earth will have the female

१३—मन्यरामात्सर्पम् प्रथमोऽंशः ।

Page 45. साविदासो A maid-servant of her father's house संकाशम् Resembling, like. यदच्छया By chance. वरार्हा Excellent and suitable. युतम् Full of. मातृ-मोदकहस्ताः With garlands and sweets in their hands. मालिनी Shining. क्षौमं A silk garment. घात्री A nurse. अर्यपरा Rich, with wealth. कुञ्जो A hunch-back.

Page 46. पुष्येण A constellation. अमर्षिता Impatient, indignant अवारोहत=अवारोहत् Came down. उप-प्लुतम् Overwhelmed. अवीचेन दुःखसमूहेन With a flood of grief. विकृत्यसे You boast उष्णगे ग्रीष्मगे रवौ In summer. मेक्ष्यन्ती Creating disaffection in her for राम.

Page 47 त्वद्दृष्टौ In your prosperity राठः A range. स्तरणवादी Soft speaking. अतिसन्धिना You are cheated. अनर्थकं सान्त्वं प्रयुञ्जानः Using words of conciliation which are fruitless. अपवाह्य Having removed. कल्पे To-morrow morning. पतिप्रवादेन Under the guise of your husband. आशीविषः A serpent. सानुबन्धा With your relations and retinue.

Page 48. विरोधः A difference अथोचः Aorist, you said.

१४—मन्यरामात्सर्पम् द्वितीयोऽंशः ।

अभ्यसूय्य Feeling jealousy, getting angry. बालिरो O you stupid lady.

Page 49. सपत्नीपुत्रस्य अरेः Of your enemy, the son of your rival. राम्यसाधारणात् On account of his

equal claim to the kingdom सर्वात्मना With all his
soul प्रत्यासन्नक्रमेणचपि Even in order of the birth
भूमिनी A passionate, charming lady पश्यीयमी. राज्य-
क्रम. विसृष्ट The claim of सद्मस्य and राजपुत्र to the
kingdom will be thrown away as they are younger.
प्राप्तकारिण्य Doing without delay what is fit to be
done. प्रतीक्षाम् प्रसिद्धां Well-known.

Page 50 दान्त Self restrained अनिरिक्तम् अशिक्षं
Better, more. मञ्जुन्ती Drowning, drowning भविता
Will become. परिदारयते Will be robbed, given up
अनवयानि O you of blameless limbs.

Page 51 निर्धनः Fallen from, broken away from
नाययिता Will drive away. मातुल्यम् To the maternal
uncle's house. सन्निकर्षान् On account of association
or being near स्थावरेषु In the immovable things.
गोष्ठा Protector, guard अरिबन्धो सौभाग्यम् The brother-
hood of the Ashwin gods. अभिद्रुतम् Put to flight,
run away.

Page 52 निपाहता Insulted, disregarded वैरं वापदेन
Will revenge.

१५—दुष्टप्राप्तिः ।

वापसम् Mischief, misful act. निरिष्यते Is avoided अनु-
वक्ष्यमान Being closely followed अद्यावत् I have
not of a power not of a child, extraordinary power.
अर्थः Which has only half sucked the breast अगदं
Whose name is answered by rough head &c

Page 53 यथा० Occupied as described. जुम्स Yawn, open your mouth. अपत्य० A dear to us as our own offspring. विप्रकरोषि You harm, harass. संरम्भः mischievousness. स्थाने खनु Properly indeed. कृत्वा मधेयः अमि you are named. आरसे For my own son. वत्सल्यति Moves with affection. केसरिणी Lioness. संघर्षति and attack बलीयः Extremely प्रतिभानि Appears. एषोपेतः Waiting for you to blaze. क्रीडनकम् Toy, plaything. चक्रवर्तिसङ्केतम् The sign of an emperor or universal sovereignty. विरमयितुम् To stop. उटजे In the hot. वर्णचित्रितः Painted with colours.

Page 54 दयिताय Lovely. भद्रमुख Good sir. अनेन हुमोःकहस्तमहेय हिम्मा The young lion which is being harassed by this boy, in his childish play, with a grip of his hand which is difficult to disentangle or disengage. संयमः Peace or discipline. सत्त्वसंश्रयसुखः Happy for the animals to live in, pleasant for their resort. वेदितम् An action. स्थानप्रत्ययान् On account of our kindred of the place. आत्मगतम् To himself. कुलाङ्कुरेण By the scion of a family. निर्वृति Happiness कृतिनः Of a fortunate person. निर्वर्ण्य Looking.

Page 55 रूपसंवादिनो Resembling in the appearance विस्मापिता Wonderstruck अमरविलोमः Tame, not rude. वपलालयन् Fondling. अथकः व्यपदेशः Then what is his family? अन्ययः Family. सुधासितेषु White with mortar. उपन्दि Desire, choose. नियतैकप्रदानि Where

a row of asceticism alone is observed गृहीभवन्ति Be-
come their houses, serve for habitations प्रकाराम्
Along, fit to be heard by all विषय Place. देवगुरुः
The preceptor of god संदीर्तयितुम् To tell. मालिह्यो-
करोति Refers or points to me व्यवहारः Inquiry, med-
dling सूरमयूरहस्ता With an earthen pea-cock in her
hand. शकुन्तला-साधयम् The beauty of the bird Here
one can read in the body of the word the name
शकुन्तला so that the boy is reminded of his mother.
सदृष्टिसेपम् Casting a glance वञ्चितः Is deceived.
अपिहितः You were asked.

Page 56. आख्या Name. सूगरवृष्णिका Mirage नाम-
मात्रप्रस्तावः The mention of the mere name. रक्षा-
करण्डकम् Protecting-casket. मणिवन्धे On the wrist.
अलं आपणेन Enough of the flury. सिंहराश्वविमर्दात्
While struggling with the lion's cub. मां अवलम्ब्य
Do not hold it. वरोनिहितहस्ते Placing their hands on
their bosoms. प्रतिषिद्धाः Prevented. जातकर्म Birth
ceremony अथ गृह्णाति If one takes it up? प्रत्यक्षी-
कृता विद्विया Have you seen such a change in it?
परिष्वजते Embraces. व्यापृता Engaged. एष विधादएव
प्रत्याययति This contradiction itself convinces me.

१६—देवमहिमा ।

Page 57. समपन्विनाम् Of terrible sharp bows.
शुकोदरः भीमः मरुधन्वसु Desert or wilderness. मृगप्रेप्सुः
Desirous of getting a deer. अमरवरप्रख्या Resembling

the best of gods लोमहर्षसम् Thrilling, causing horri-
pilation. कन्दरम् D-n, cave पर्वतामोगवर्ष्माणम् With
a body as big as a mountain. चित्रांगम् Whose body
was striped, having a spotted body. अगत्रैः With
hair on the body. हरिद्रा With complexion yellow
like yellow powder दीप्ताक्षेण With burning eyes,
radiant eyes. सुकिर्णं लिहानम् Licking the corners of
the mouth. निश्वासस्वेदनादेन By the sound of his
hissing breaths. भर्त्सयन्तमिव As if threatening वृषाकु
A serpent. अजगरः Python, a large serpent माह
Venomous, terrible. मुञ्जयोर्वलान् By the force of his
curved body.

Page 58. संज्ञा मुमोह Fainted, lost his senses पीना
Fat, plump. दिष्टः Given. प्रमर्दं गतः Gone to my
grasp, caught. पष्ठे काले In the sixth watch of the day
विर्यम्योनिः The animal world. वर्तता वर्तमानेन Archæum
विगर्हये I censure. बाध्यन्ते Are harassed. राम्यतृक्षिना
Longing for the kingdom.

Page 59. विजृम्भाय Lamented. पञ्चवासी शीघरी.

१३—ब्राह्मणलघणम् ।

The first three verses are introductory. This lesson
is in continuation with the sixteenth lesson. अमि-
त्रिमः Of immeasurable power. सर्वः is the अजगत्
into which the king मरुत् was changed by the curse
of अगम्य कामये Want, wish इवाहरिष्यति येन ॥

308 answer वेद्यम् What is fit to be known अतिमति
Most talented अनुमिमीमहे 'I infer, I conclude.

Page 60 आनुराग्यम् Kindness, mercy पूणा
Tenderness पूरा नागेन्द्र O best of serpents विद्वत्तन्त्रम्
Opinion desire to speak आनुवर्त्यम् The four castes.
ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यः and शूद्रः प्रमाणम् An authority.
सङ्गः Sign न वै शूद्रा is not a shudra simply
because he is born in a shudra family. He may be
taken to be a ब्राह्मण if he possesses these attributes.
विद्यति विद्यते. The verses ninth and tenth may be
taken to be interrogative Is there nothing, no place,
which is free from both happiness and misery?
Warm water is neither hot nor cold, in the same way
the Supreme Being is beyond the province of duality;
it is neither happy nor unhappy.

Page 61. संहराम् सर्ववर्णानाम् On account of the
mixture of all castes दुष्परीक्ष्यः Difficult to be exami-
ned. तत्त्वदर्शिनः विदुः The wise philosophers have
declared. प्राक् नाभिषर्धनम् Before the cutting of the
umbilical cord सावित्री गावत्री The celebrated verse
of the Rigveda addressed to the sun वेदे न जायते
The thread ceremony is not performed. संस्कृतं वृत्तम्
The well polished character अरिष्टः Secure, safe,
unhurt. दिवम् To the heaven.

Page 62. त्रिदिवम् To the heaven. ■ A particle
to fill up the gap. धौम्यः The family of पारद्वयः

१८—सात्विककथा ।

कायस्थः The writer caste proceeding from a क्षत्रिय father and a shudra mother. (Apte's dictionary.)
 न हिनस्ति Historic present. Did not kill. परस्वम्
 Another's property or money. आज्ञोद्यधनम् The pay
 or salary. आहिकम् The daily rites. आराधनम् Wor-
 ship, service. पौराणिकम् Scriptural, sacred. पावयिष्यति
 Will purify. परमृष्टवान् Thought विशिष्टः Endowed
 with, qualified by सत्त्वनिष्ठैकभावेन Sincerely believ-
 ing in truth and truth alone.

Page 63. कूलात् अर्षाकू On the side of the bank.
 कूलकपकजोलमालया With rows of the waves touching
 the bank संघरत्कुर्मणा With tortoise, fish, croco-
 diles and propoies moving in the current. प्रवाहो
 With trees on both the banks falling or touching the
 current. आस्नायितांगः With his body bathed in the
 sacred water. विरषिः Name of Brahma. कथासारे the
 essence of which is history.

१९—हेमन्तऋतुः ।

शरद्व्यषाये After the departure of the autumn प्रवर्तत =
 प्रवर्तत Commenced प्रभातार्या शर्यर्षाम् When the night
 had dawned प्रहः Humble. नीहारपहः Harsh on ac-
 count of cold

Page 64 सरवमालिनी Shining with corn. दृश्य-
 चाह्नः The fire. नवाग्रपणुः An oblation consisting of
 the first fruits at the end of the rainy season

(आरिषनोर्पूरिमा) This पूरिमा is also called नयास-
पूरिमा. विगतकामयाः Free from sine प्राप्त्यकामाः With
all their desires entirely fulfilled. गौरसाः Milk अन्तक-
शेविषाम् Supervised by death i.e. the death दिमको-
शादयः Rich in the treasure of snow क्षयासलिज्जदुर्भगा
In which the shade and water are felt to be uneasy.
निद्रुताकाशरायना In which sleeping in the open air is
discontinued प्रियमाः The nights दृक्संश्रान्तसीमागयः
Whose beauty is transferred to the sun तुषारः Dew.
आदर्शः A mirror

Page 65 इत्येतन्ना The moonlight आनपरयाम Dark-
ened on account of the sun वायुच्छुमानि Covered
with dew or mist यवगोष्मवन्ति With barley and
wheat growing. वद्विः कौयसारसीः With herons and
cranes crying शास्तयः The rice plants मयूष्याः Rays.
आभासाधीर्ध्व With the power slightly felt अवरयापनि-
पातः The fall of dew प्रक्षिभरादृक्षा With grass wet.
निविष्टतदृशतया With the reddish surshoon falling on
it. प्रनिराहरते करम् Withdraws its trunk. अग्रगहमाः
Cowards आहवः Rattle तमोनद्याः Enveloped with
darkness.

Page 66. रतविज्ञेयाः To be known from notes. वायुकाः
The sand अग्राग्रस्थम् Situated on the top of moun-
tains रसवत् Like poison अरामर्मरितैः Producing
sound while falling on account of being old and ripe.
शीर्णकेसरकर्णिकैः With the filaments and stalks shatter-

ed. नालशेषाः हिमध्वस्थाः With the stalks alone remain-
ing and ruined by cold. कमलाकराः Beds of lotuses.

२०—पार्वतीपरीक्षा ।

अजिनापादधरः Wearing a deer's skin and holding a
staff of पलारा. ब्रह्ममयेन तेजसा With spiritual lustre.
जटिलाः An ascetic with matted hair. आतिथेयी Hospita-
table, well disposed towards guests सपर्याः Worship.
प्रत्युदियाय Went forth to receive साम्येऽपि Even where
there is equality निविष्टचेताः The firm-minded. षण्-
विंशेषेण Towards great personages. नाम Apparently.
विनीय Removing प्रचक्रमे Began. अनुगम्यतक्रमः With-
out giving up the proper mode of address.

Page 67 पापवृत्तये रूपं न Beauty never leads to a
sinful course of life अव्यभिचारि True, not false.
उदारदर्शने O you of noble form. सम्प्रतिपत्तुम् To regard,
to take सन्नतगात्रि O you of stooping frame मनीषी
Wise people. साप्तपदीनम् To be formed after seven
words have been spoken or seven steps have been
taken. बहुक्षमा A lady of great forbearance दिशति
In whom curiosity, natural to a twice born, is awaken-
ed. रहस्यम् A secret येषस् The creator. उदितम् Col-
lected अमृग्यम् Not to be sought after.

Page 68 उपयन्ता A husband. अलम् Enough,
'governs कृतीयाः. सोष्मणा Hot प्रार्थयितव्यः Fit to be
sought after साधु Well, fully. वर्णिनम् To the asce-
tic. निबोध Know you. अरूपहार्यम् Not to be won by

beauty. पिनाकपाणिः A व्यधिकरण बहु० The holder of the Pinaka bow. शिव. अमोसरम् With tears अभ्युप-
पत्स्यते Well favour वृषा Indra सीता A furrow or
tilled field. सद्वमहृषणाम् Distressed by the lack of
rain or drought.

Page 69 उत्सवैः-तुङ्गः Anxious to attain the high-
est place (of becoming the wife of God Shiva)
मनो० Nothing is inaccessible to desire or fancy A
proverb. अमंगलाभ्यामरतिः Possessing a love for
inexpensive things or conduct of life नवानु-
वृत्तिम् Approval of your desire अवापुनिर्धन्यते
O you fixing your mind on a worthless object, आमु-
बद्धयिवाहकीतुङ्गः With the nuptial string tied round it.
पलपीडनादिना With snakes circling round it अहल-
स्थनम् Holding, clasp योगम् Union, bringing to-
gether. वपूडुह्वनम् Bridal silk garment. रौप्यितकिन्दु-
वर्षि Dropping with blood अयुवनस्यम् More im-
proper. त्रितेजश्चः The embrace with the three-eyed.
हरिचन्दनास्पदे A sitting place for sandal-wood paste.
विश्राममरगा The particles of the ashes of the fune-
ral pyre

Page 70. विहग्वना Humiliation वृद्धोष्णम् An old
bull. स्मेरसुर With smiling faces दिगम्बरत्वेन By
his nudity, having the quarters for his dress. क्वचनम्
Partly, in part भूतिसमुत्पद्येन Anxious for pr security.
निराशिवः Free from desire अविचिता १ अयुरध्वस्तहरि
compound, poor, विह्वलमोचरा Laving in burning

ground, the abode of the dead. शिवः Of gentle aspect, auspicious.

Page 71. विनद्धमोगि Entwined with serpents
कपाल Having a vessel of skull. विरत्रमूर्तिः Whose
form is the the universe नृत्या० Dropped down in
the act of exhibiting the gesture of dancing. अम्य-
रौकसः Dwellers of heaven, gods. प्रभिन्नदिग्धारणवाहनः
Having for his vehicle the rutting elephant of the
eastern quarter. शिनिद्र० The toes of which are red
with the pollen of the full-blown flowers of मन्दार
heavenly trees. आत्ममुषः of ब्रह्मा the self-existent,
self-born. भावैकरसम् With the sentiment of love
alone pervading it यथनीयम् Censure, criticism.

Page 72. आलि O friend बटु Boy स्फुरितोत्तप-
घरः With the upper lip quivering अपभाषते Talk
ill of, abuse. पापमाङ् Sinsful a sinner. स्तनभिन्नवल्कला
With the bark garment slipping from her breasts.
पृथराजकेतन. The god Shiva, having the bull for his
emblem or sign. अवनतांगि O you of stooping limbs
अह्वाय Soon, immediately. क्रमः Fatigue, exhaus-
tion. वतोरः Etc is a maxim. Fatigue gives fresh-
ness by fruition.

२?—राजकुमारसंभवः ।

हृषहरिणकेसरी A lion to the deer in the form of the
Hans. गुर्जरप्रजागरः Allowing no rest or sleep to
king of Gujrat. गन्धद्विपकूटपादस्तः A bilious

fever to the scent elephant पाकल is a fever of elephants and बूट means the worst. लाटपाटवपाटच्चर- A robber of the potency or skill of the Latas, the southern portion of Gujrat प्रथितापरनामा Whose second name was well-known to be राज्यांगसंगीनि Suckling to the body of the royalty, necessary for the administration of the kingdom

Page 73 सती The daughter of दक्ष the wife of God Shiva; chaste. शंकरः The God Shiva; bring about the happiness of others गृहीतपरहृदया Who had captured the hearts of other people. लोकगुरुः The master of the world, the Ling and Vishnu. स्फुरत्तरलक्ष्मिवारका With sparkling sickle eyes; with the shining unsteady stars. कलावनः Of the moon; of the king who possessed arts. जननी The mother; the creator. मानसानुवर्तनचतुरा Clever in following the swan on the मानस lake; clever in following the will of her lord. राजहंसः The royal swan; the best of kings मरकजित् Vishnu, the conqueror of the demon—नरक, conqueror of hell. कलासः Shone. धवलकर्पटप्रावृत्तशिखा Covering his head with a piece of white cloth. पद्मरागपात्री A vessel of ruby. पश्येन अर्घा दशै Offered worship with a collection of. अनु-रक्तेन Full of devotion; red. अप्यम् A prayer fit to be muttered. प्राप्यम् Suitably. अक्षरपूजः Muttering prayers repeatedly; frequentative. चारित्र्यारदम् गात्रात्री Stanzas with the sun as its centre. अनुरोधः

ground, the abode of the dead. शिवः Of gentle aspect, auspicious.

Page 71. विनद्धभोगि Entwined with serpents
कपाल Having a vessel of skull. विश्वमूर्तिः Whose
form is the the universe नृत्याः Dropped down in
the act of exhibiting the gesture of dancing. अम्भ-
रौकसः Dwellers of heaven, gods. प्रभिन्नदिग्धारणवाहनः
Having for his vehicle the rutting elephant of the
eastern quarter. विमिदः The toes of which are red
with the pollen of the fall-blown flowers of मन्दार
heavenly trees आत्ममुवः of मया the self-existent,
self-born. भावैकरसम् With the sentiment of love
alone pervading it वचनीयम् Censure, criticism.

Page 72. आलि O friend. बटु. Boy. स्फुरितोत्तर-
धरः With the upper lip quivering. अपमापते Talk
ill of, abuse. पापमाकू Sinfel a sinner. स्तनभिन्नवस्त्रका
With the bark garment slipping from her breasts.
शृपराजकेतनः The god Shiva having the bull for his
emblem or sign. अवनतांगि O you of stooping limbs.
अद्याव Soon, immediately. क्रमः Fatigue, exhaus-
tion. वक्षेराः Etc is a maxim. Fatigue gives fresh-
ness by fruition.

२?—राजकुमारसंभवः ।

हृणहरिणकेसरी A lion to the deer in the form of the
Hans. गुरुर्रषत्रागरः Allowing no rest or sleep to
the king of Gujarat. कण्ड्विषकूटपाचकः A bilious

fever to the scent elephant वाकल is a fever of elephants and बूट means the worst काटपाटवपाटव्वर A robber of the potency or skill of the Latas, the southern portion of Gujrat प्रयितापरनामा Whose second name was well-known to be राग्यागसंगीनि Sucking to the body of the royalty, necessary for the administration of the kingdom

Page 73 सती The daughter of दक्ष the wife of God Shiva, chaste शंकरः The God Shiva, bring about the happiness of others गृहीतपरहृदया Who had captured the hearts of other people. लोकगुरुः The master of the world, the Ling and Vishnu. खुरखलखारका With sparkling fickle eyes, with the shining unsteady stars कलावता Of the moon : of the Ling who possessed arise जननी The mother, the creator. मानसानुवर्त्तनचतुरा Clever in following the swan on the मानस lake, clever in following the will of her lord. राजहंसः The royal swan ; the best of kings नरकमिन् Vishnu, the conqueror of the demon—नरक, conqueror of hell. कृत्वाशः Shone चक्षुःकर्पटमावृणक्तिः Covering his head with a piece of white cloth. दक्षयामपात्री A vessel of rubys. परदेन अर्घ्यं दत्तौ Offered worship with a collection of. अनु-रक्तेन Fall of devotion ; तद् अर्घ्यम् A prayer fit to be muttered. प्राप्यम् Satisfy. अर्घ्यम् Matter- ing prayers repeatedly ; frequentative. आरिष्वहम् गायत्री Stanzas with the sun as its centre अनुतेष-

विधेयानि Obeying the requests of, submissive to.
 सितकर-कर-सित-सुधा-धवलस्य हन्येस्य पृष्ठे On the
 terrace of the mansion white with moriar white like
 the rays of the moon of white rays. परिणतप्रायायां
 श्यामायाम् When the night was almost ending. आर्य-
 पुत्र My noble lord. एकपदे All on a sudden. अस्तिः
 A sword. सीमन्तयन् Parting, Denominative form
 from सीमान्त.

Page 74. यामिहिनी Woman on guard of the
 night. साध्वसम् Fear, alarm. अंगदिनी With arma-
 lors. अवतीर्णो Came down. विदार्य Tearing open.
 रराणप्रभातरांस्त्रः The morningconch was blown मादि-
 नीम् Future, coming दधनुः Sounded. अतिव्रजः
 Swift जलागमः The approach of the rainy season.
 पूर्वनिदर्शनोदयः The appearance of a previous vision.
 परिगृहीता Are accepted, favoured. अंशुमात्री The sun
 shining with rays

२२ - द्वितीयः अंशः

Page 75 पाण्डुरां आदत्त Attained paleness or pal-
 lor. वषट्पीयमानगर्भमराजसा Languid on account of the
 burden of the foetus growing slowly. सौषम् Palace.
 वक्षपरमाणुभिरिव निर्मितम् As if created from the atoms
 of the thunderbolt उपहरणैः कल्पितम् Created or
 fashioned by the implements. सद्यस्तमूमृच्छन्वकारिणम्
 Causing all knees (mountains) to quake. कन्दहिनि
 कुङ्मलिन कदम्बरौ When the Kalamba tree pro-

ol of swans puts forth buds in rainy season
 मूषमानसौकसि नभसि In the month of भाद्रपद when the
 swans living the manasa lake are dumb हर्षः Joy
 the king Harsha. कंसरिन् A lion. कर्मिन्मन् सुल्लेख
 Page 76. यदुलपत्तद्वादयाम् On the twentieth day of
 the dark fortnight. समादकृत्ति० When the night
 was entering on its youth समादकृत्ति० too of the
 present part of the disableness of वद with वद and
 वा दिव्या वर्षसे० Your are to be congratulated on
 the birth of a second son पूर्वपात्रम् A present made
 to the person bringing good news. गणकः An astro-
 loger मान्यानाः A king of the solar race the son of
 दुवनारव ज्योतीषाणाः An auspicious day महेषु वदन्त्यान-
 सितेषु When the planets were in a high position
 समे At a time or moment अर्वाक् क्त Since then
 अन्तराले In the intervening period अजनि Was born
 पञ्चमे अक्षि of जन्म समनन्तूनां प्रवर्तयिता Performer
 of sacrifices समरान्विमयः The equal of the sun समान-
 सिद्धाशिष्टजनः With learned and unlearned equally
 taking part in it. वरम्यः० Kneeladies attended like
 intoxicated women अनुवन्त इविलसाराधः Herds of
 wealth were plundered ईसादलि Fire or war एव वा
 एव वा वदुः समाप्तः ईसमधुरवराय and other a person
 are to be taken with both दुष्टिन्मन् and शरद्व क्त.
 Possessing the sweet notes of swans, producing a
 voice sweet like that of a swan साहू The rays of
 son. प्रमादविर्दम् The clouds of a field of battle. इतिवन्

May be taken in the sense of द्वितीया as the moon is not visible on the first night.

Page 77 प्रसूतवती Gave birth to. Active ; past participle of प्र+सृ निवरां अराजत Shone all the more.

२३—दूतहनुमान्

पुसवे Ran, flew away. राठयुद्धितया Because a monkey would have been taken to be dishonest or cheat. रत्नदण soft सुमनोज्ञ Pleasant, agreeable. कामव According to his will संशितव्रतौ Of austere vows, who had fulfilled their vows. सुवर्णामौ Of good complexion and radiance. चीरवाससौ Clothed in bark. निर्वसन्तौ Breathing hard, painful

Page 78 सिंहविप्रेक्षितौ Looking or seeing like a lion. शक्रचापनिभे Like Indra's bow वृषभमेष्टविक्रमौ Brave like the best of bulls इस्विहस्तः The trunk of an elephant. अवभासितः Illuminated. अमरप्रख्यौ Like gods, immortals. आयताः सुवृत्ताः Long and muscular. परिघः A bar for shutting a gate. भूपार्हा Deserving decoration. चित्रानुलेपने Painted in golden colour. शिवैः sharp. पन्नगः A serpent. वस्त्रहाटकभूषणौ Adorned in heated gold निर्मुक्त Free from the slough or covering. परिभाषन्तम्=परिभाष माणम् नाभिभाषयः Why do you not speak. माप् used in Parasmaipada is archaism, आर्प प्रयोग

Page 79 विनिवृत्तः Banished, turned out. वित्तम् Know you two प्रतिच्छिन्नम् Clothed, disguised काम-
गम् Going anywhere at will कामचारिणम् Doing any-
thing at will अनुश्लेषविनीतस्य Not trained in अनुश्लेष

Page 80 अपरादिनम् Made a wrong use of words
Rama is, in these verses, giving the merits and demerits
of a speech according to the rules of pronunciation.
अविस्तरः Not in detail or prolix, not ambiguous, not
flattering, steady and easy, not in high pitch nor in
low tones but in the middle tone संस्कारक्रमः In
accordance with the rules of grammar and syntax.
अनुशाः not very fast, not very slow. त्रिरधानर्धप्रत्यय
Clear on account of containing letters belonging to
three places of pronunciation, chest, throat and head.
उपतासिः Whose sword is raised दूतः An ambassador.
प्लवगेश्वरः The lord of monkeys इष्ये Desired.

२४—मेघः

Page 81 विलम्बिभिन्नाः With their expansive
forms hanging. विद्युत् इमिताः Imitating the hearts of ladies
in separation. रवाः Booming sound. खं दीप्यते The
sky is fanned. तालवृन्दैः By fans स्थूलः A multi-
tude of arrows in the form of big showers of rain.
रवनिद्रः With the booming of drums in the form of
thundering. करसमूहः A collection of rays, taxes.
विमिरः Darkness. शालीपु तारम् High pitched in palm
trees. मन्द्रम् Low pitched. रुचम् Harsh. वीणा A
lute. तालानुसारेण In harmony with time.

Page 79 विनिवृत्तः Banned, turned out वित्तम्
Know you two प्रनिच्छन्नम् Clothed, disguised काम-
गम् Going anywhere at will कामचारिणम् Doing any-
thing at will अनुश्वेदविनीनस्य Not trained in शृग्वेद

Page 80 अपरादिदम् Made a wrong use of words.
Rama 14, 15 these verses, giving the merits and demerits
of a speech according to the rules of pronunciation
अविस्तरः Not in detail or prolix, not ambiguous, not
flattering, steady and easy, not in high pitch nor in
low tones but in the middle tune. संस्कारममः In
accordance with the rules of grammar and syntax.
अनुताः not very fast, not very slow. त्रिस्यानर्ध्वजनस्थया
Clear on account of containing letters belonging to
three places of pronunciation, chest, throat and head.
उद्यवासिः Whose sword is raised दूतः An ambassador.
क्षमोरवरः The lord of monkeys इदम् Desired

२४—मेघः

Page 81. विलम्बिभिन्नाः With their expansive
forms hanging विमुक्तः Imitating the hearts of ladies
in separation. रवः Booming sound. सै धीम्यते The
sky is fanned. शालदृष्टैः By fans शूलः A multi-
tude of arrows in the form of big showers of rain.
हनिवः With the booming of drums in the form of
thundering करसमूहः A collection of rays, taxes.
विमिरः Darkness. शालीपु वारम् High pitched in palm
trees. मन्द्रम् Low pitched. रुधम् Harsh. वीणा A
lute. शालानुसारेण In harmony with time.

२५—व्याघवृत्तम्

Page 82. आसीद्य० It occurred to me मे :

Full of ignorance. विगर्हितम् Extremely censured
चरितम् Conduct. तथा हि Because. पुरुष० The
idea of virtue or duty consists in offering
flesh. मधु Wine ममः Physical exercise नि. '६
The howling of female jackals guiding them in
actions कैशिकाः The hooting of owls are tutors
शकुनिः A bird. परिचिताः खानः Their friends are
dogs. आपानकम् Drinking parties. सहायाः Com-
rades. विषदिग्धमुखाः With mouths besmeared with
poison. उत्सादकारि Causing destruction मदेः अंग-
रामः Unguent with the nut उत्स्रानमूलं० They destroy
the very forest which gives them a shelter or a home.

२६—चन्द्रापीडम्

नारापीडः The king of Ujjain and father of चन्द्रापीड
क्रीडाव्यासंगविचलार्थम् In order to stop his too much
attachment to play. अनुतिष्ठम् On the bank of the
river निम्ना अश्वपीमात्राः सुहिनः Imitating the roar of
the tops of the Himalayas. प्राकारमण्डपम् Surround-
ing rampart. अनुप्राकारम् Along the rampart, by
the side of it. कपाटसंगुहम् Possessing very strong
folding doors of the gate. एकादिवेक Which could be
entered only by one gate when opened. पृथग्वर-

In a part of which were constructed stairs for

a number of carriages and horses अथःबन्धितः
With a pavilion built underneath अथःवाहयम्
Whose shape was like a divine mansion मन्दरे In
gathering

Page 83. प्रतिदिष्टनिर्गमम् The getting out or egress
from which was forbidden आचार्यकुसुमम् Surround-
ed by attendants consisting mostly of the son of
noble families and tutors अथःनोदः All possibility of
fondness for children & sports being removed निबन्धितः
Controlled अथःवत्म् Every one teaching his own
art वाक्वशात् By reason of his being clever and fit.
कविरूपेण As in a crystal mirror संवत्स्रम् कलारः The
whole group was reflected वरे नीतिदुः In grammar
narratives, logic, code of laws, politics वाक्-वक्त्र वर्म-
वृषाण-राष्ट्रिः In the use of weapons like the bow, the
quoit, the shield, the sword, the javelin, the spear,
the axe, the mace etc. बीणा-वेणुः The lute, the flute,
the drum, the cymbals, the hollow pipe etc. गान्धर्व-
वेदः Musical treasures पत्रकदेये In cutting out orna-
mental figures from paper etc वाहकर्मणि In carpen-
try. दम्ब्यापादे In scory-carting वास्तुविद्यायु In
engineering लुठिषु Jumping इन्द्रजाले In magic.
अथःवत्म् Continuously. महाबालया Immense physical
strength

Page 84 अथःवत्म् Overpowered by an attack.
नवकलभयाः Young elephants. अथःवत्म् With an

iron club. अवगम्य] Knowing, learning पदादि : soldiers. गूढमणि Great-jewel परी प्रतिष्ठा गत-
quired highest proficiency in. मन्विषिदुनेन T
gether. नयमौवनलज्जितानि The pleasures of nu :

Page 85 प्रणमनात्तमम् Eager to make obe
प्रतिपासयति Waits. विरतवचसि Ceased speaking.

२७—शिष्यावली

धनूच्य Having taught. अन्तेवासी A student. ३१
Advises. स्वाध्यायन्मा प्रमदः Do not be inattentive
Vedic studies प्रज्ञानन्तु मा व्यवच्छेन्तीः Do not cut the
thread or the line of your family, (or the course
studies.) न प्रमदितव्यम् Should not swerve from.
चनम् Teaching देवपितृकार्याभ्याम् Sacrifice to gods
and forefathers अनययानि Praise worthy. नो No
(न+उ=नो) प्रवसितव्यम् Relieve, cheer up. मदे
Faith. संविदा After knowing, with good knowledge
विचिकित्सा Doubt. संमर्शिनः Considerate, thoughtful
अलूता-अरुता Mild, not harsh अभ्याख्यातेषु In falsely
accused actions वेदोपनिषत् The secret of the Vedas
एवं च उपासितव्यम्-उपास्यम् Thus you shall act or be
have.

FRYER.

